

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Геолого-географічний факультет

ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Навчально-методичний комплекс

Харків-2012

УДК 911.3:30
ББК 65.04
Н50

*Схвалено методичною комісією геолого-географічного факультету
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 7 від 17.05.2012 р.)*

*Рекомендовано до друку Вченою радою геолого-географічного факультету
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 8 від 20.05.2012 р.)*

Н50   **Немець Л.М., Заволока Ю.Ю.** Навчально-методичний комплекс
з курсу: «Основи соціальної географії». – Харків, 2012. – 108 с.

Навчально-методичний комплекс містить програму, робочий план, тези лекцій, теми семінарських занять та практичних робіт з орієнтовним планом проведення, теми рефератів з орієнтовним змістом, варіанти контрольних та курсових робіт з курсу.

Мета навчально-методичного комплексу – забезпечити умови для підготовки студентів до занять, сприяти самостійній роботі студентів: допомогти більш ефективно оволодіти системою теоретичних та фактичних знань, практичних вмінь самостійного дослідження, навчитися робити висновки тощо.

Навчально-методичний комплекс призначений для використання студентами бакалаврами денного та заочного відділень геолого-географічного факультету зі спеціальності «Географія».

УДК 911.3:30
ББК 65.04
Н50

© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2012

© Немець Л. М., 2012

© Заволока Ю. Ю., 2012

ЗМІСТ

Загальні положення	4
Загальний зміст програми	6
Тези лекцій.....	10
Лекція 1. Теоретико-методологічні особливості соціальної географії.....	10
Лекція 2. Теоретико-методологічні особливості соціальної географії.....	15
Лекція 3. Становлення та історія розвитку соціальної географії.....	21
Лекція 4. Питання теорії соціально-географічних просторів та процесів...	29
Лекція 5. Методи та організація соціо-географічних досліджень.....	35
Лекція 6. Теоретичні аспекти соціально-демографічного розвитку	45
Лекція 7. Соціально-географічні проблеми розселення населення	52
Лекція 8. Особливості соціально-географічного процесу	59
Практично-семінарські заняття	69
Семінар 1. Соціальна географія як наука.....	69
Семінар 2. Виникнення та розвиток соціальної географії як науки	71
Семінар 3. Теоретичні аспекти соціальної географії	73
Семінар 4. Функції соціальної географії	75
Семінар 5. Методи та організація соціально-географічних досліджень	77
Практично-семінарське заняття 1:	
Методи соціально-географічних досліджень	79
Практично-семінарське заняття 2:	
Географія соціально-демографічного розвитку.....	82
Практично-семінарське заняття 3:	
Особливості розвитку соціально-географічного процесу.....	85
Орієнтовані теми рефератів	87
Питання до екзамену (підсумкового модульного контролю).....	88
Вимоги до оформлення курсової роботи	82
Вимоги до оцінювання курсової роботи	95
Орієнтовані теми курсових робіт.....	96
Словник термінів та понять з курсу	97
Список рекомендованої літератури	102
Додатки	104

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Місце і значення навчальної дисципліни

Основи соціальної географії – це нормативна навчальна дисципліна в підготовці географів-бакалаврів. Предметом вивчення соціальної географії як науки є дослідження територіальних відмінностей соціального розвитку як окремих суспільних (соціальних груп), так і всього населення. Соціально-територіальні відмінності – це реальне, але не бажане явище сучасного соціуму будь-якої держави. Саме через це частіше виникає соціально-політична напруга, починаючи з неконтрольованої міграції населення та інших негативних явищ сучасності. Отже дослідження зазначених явищ, а саме: соціально-територіальних відмінностей регіонів, диспропорцій в соціальному розвитку на територіальному рівні є актуальним завданням сучасної соціальної географії, бо має важливе практичне значення.

Курс «Основи соціальної географії» викладається всім студентам-географам. Він передує багатьом іншим суспільно-географічним курсам, зокрема «Економічній та соціальній географії України», «Географії інфраструктури», «Географії населення» та цілому ряду спецкурсів для спеціальності «Географія» та «Економічна і соціальна географія».

На сучасному етапі соціального розвитку, враховуючи процеси глобалізації, соціальна географія набуває статусу світоглядної дисципліни, яка формує розуміння глобального соціуму, проблем, що сьогодні існують в світі, вміння та навички розв'язання їх тощо. Важливе значення має розгляд зазначених проблем та процесів в Україні, які теж мають розглядатися в даному курсі.

Метою курсу є висвітлення основ соціальної географії, її становлення та розвиток в цілому в світі та, зокрема, в Україні, враховуючи її новий статус світоглядної дисципліни, яка одночасно має і значну практичну спрямованість.

Предметом курсу є вивчення теоретичних основ соціальної географії як науки про територіальний аспект соціального розвитку в конкретних суспільно-історичних умовах на етапі переходу глобального соціуму до стійкого розвитку.

Цілі та завдання курсу: Дати теоретичні знання та сформувати практичні навички щодо розуміння та дослідження територіальних відмінностей соціального розвитку як окремих соціальних груп, так і всього населення. Показати можливості нового статусу соціальної географії, як науки, яка спроможна внести вагомий вклад у вирішення глобальних проблем сучасної цивілізації.

Студенти повинні знати: теоретичні основи формування та реалізації функцій соціальної географії як результат відображення нового соціаль-

ного запиту суспільства; глобальні проблеми сучасного соціуму і можливості соціальної географії в їх вирішенні; особливості реалізації нових функцій соціальної географії, розуміти проблеми та завдання науки на сучасному етапі розвитку людства; закономірності появи, становлення та розвитку світової соціальної географії як науки про дослідження територіальних відмінностей соціального розвитку; основні етапи історичного розвитку світової та вітчизняної соціально-географічної думки; розвиток основних наукових шкіл соціальної географії в світі та в Україні; про еволюцію просторових процесів і форм організації життя людей та їх регіональних відмінностей; територіально-часові особливості формування менталітету соціуму в аспекті досліджень соціальної географії; глобальні соціальні проблеми людства та можливості соціальної географії досліджувати ці процеси в аспекті подолання глобальних проблем цивілізації та переходу до стійкого розвитку; зміст соціальних та соціально-географічних теорій, питань методології, методики та технології загальних та прикладних соціальних, соціально-географічних досліджень; методи інформаційного забезпечення соціально-географічних досліджень та методи аналізу емпіричних даних соціально-географічних досліджень; особливості формування глобального та регіональних соціумів, зокрема, відтворення населення і трудових ресурсів, особливостей територіальних спільнот людей та їх просторової організації, поведінки; особливості розвитку соціально-географічного процесу в Україні; особливості формування менталітету українського соціуму як основи переходу суспільства до стійкого розвитку; методику соціально-географічного дослідження менталітету соціуму.

Студенти повинні вміти: аналізувати та досліджувати глобальні соціальні проблеми суспільства; розробляти структурні схеми управління соціально-географічним процесом через реалізацію нових функцій соціальної географії, пояснювати основні теоретичні аспекти соціальної географії, її завдання у зв'язку з новим соціальним запитом; пояснювати виникнення, становлення та розвиток соціальної географії, бачити взаємозв'язок соціальної географії з іншими суспільно-географічними та природничими науками; аналізувати соціально-географічні особливості просторових процесів та форм організації життєдіяльності сучасного соціуму; аналізувати особливості соціо-геосистем як основних об'єктів дослідження соціальної географії; складати математичні моделі розвитку соціально-географічного процесу; використовувати на практиці результати емпіричних соціологічних досліджень; користуватися методами інформаційного забезпечення та методами аналізу емпіричних даних в соціально-географічних дослідженнях; аналізувати особливості соціально-демографічного розвитку суспільства; складати програми соціально-демографічних досліджень; застосовувати загальнонаукові та спеціальні методи дослідження соціально-географічного процесу в Україні; складати програми зазначених досліджень.

ЗАГАЛЬНИЙ ЗМІСТ ПРОГРАМИ

МОДУЛЬ 1. СОЦІАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ ЯК СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНА НАУКА

Лекції 1, 2. Теоретико-методологічні особливості соціальної географії

Місце та значення соціальної географії серед інших географічних наук. Структура соціальної географії. Поняттєво-термінологічний апарат соціальної географії. Основні групи понять соціальної географії: загальні, загальнонаукові поняття, поняття родинних наук та специфічні поняття.

Об'єкт і предмет дослідження соціальної географії. Структура предмету соціальної географії. Визначення науки соціальної географії. Уточнення об'єкта та предмета соціальної географії в сучасних умовах.

Функції соціальної географії, їх розширення як основа розвитку науки, розширення її предметно-об'єктної області.

Дослідження нових функцій соціальної географії та їх роль та завдання в соціально-географічних дослідженнях. Модель реалізації функцій соціальної географії. Необхідність формування глобального інтегрального менталітету сучасного соціуму. Особливості формування менталітету українського соціуму як передумова переходу до стійкого розвитку.

Система ноосферної орієнтації соціуму як необхідна складова еволюції соціально-географічного процесу. Реалізація теоретико-пізнавальної та ноосферно-світоглядної функцій соціальної географії. Завдання соціальної географії у відповідності до зростаючого соціального запиту. Проблеми розвитку сучасної соціальної географії.

Лекція 3. Становлення та історія розвитку соціальної географії

Виникнення соціальної географії: її корені в світі наук про суспільство та Землю. Основні етапи формування соціальної географії в світі та колишньому СРСР.

Розвиток соціальної географії в Україні, основні напрямки: антропоген-графічний та економічний. Персоналії: Григорій Сковорода, Яков Ковельський, Павло Чубинський, Степан Рудницький, Костянтин Воблій, Володимир Кубійович, Олексій Діброва. Наукове товариство імені Тараса Шевченка.

Соціально-географічні школи в Україні: основні напрямки досліджень. Персоналії.

Сучасна західна соціальна географія. Основні соціально-географічні школи заходу: часова географія, географія сприйняття, географія розвитку, феміністична географія та ін. Персоналії. Робота Р. Дж. Джонстона «Географія і географи (Англо-американська соціальна географія після 1945 року)».

Висновки до історії розвитку соціальної географії в світі та в Україні, перспективи розвитку науки.

Студенти повинні знати: теоретичні основи формування та реалізації функцій соціальної географії як результат відображення нового соціального запиту суспільства; глобальні проблеми сучасного соціуму і можливості соціальної географії в їх вирішенні; особливості реалізації нових функцій соціальної географії, розуміти проблеми та завдання науки на сучасному етапі розвитку людства, закономірності появи, становлення та розвитку світової соціальної географії як науки про дослідження територіальних відмінностей соціального розвитку; основні етапи історичного розвитку світової та вітчизняної соціально-географічної думки; розвиток основних наукових шкіл соціальної географії в світі та в Україні.

Студенти повинні вміти: аналізувати та досліджувати глобальні соціальні проблеми суспільства; розробляти структурні схеми управління соціально-географічним процесом через реалізацію нових функцій соціальної географії, пояснювати основні теоретичні аспекти соціальної географії, її завдання у зв'язку з новим соціальним запитом, пояснювати виникнення, становлення та розвиток соціальної географії, бачити взаємозв'язок соціальної географії з іншими суспільно-географічними та природничими науками.

Модуль 2. ПИТАННЯ ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ПРОСТОРІВ ТА ПРОЦЕСІВ. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИ СОЦІО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Лекція 4. Соціально-географічні простори та процеси

Еволюція уявлень про географічний «простір – час» і діалектика розвитку геосистем у «просторі – часі». Соціально-географічний простір: його властивості. Особливості соціального часу.

Особливості просторової організації суспільства, рівні організації соціально-географічного простору.

Поняття регіональної свідомості та менталітету соціуму. Просторові зони та території людини. Регіональна організація території.

Поняття про соціогеосистему як основний об'єкт дослідження соціальної географії. Принципова блок-схема соціогеосистеми.

Поняття про соціально-географічний процес, його структуру. Модель соціально-географічного процесу. Управління соціально-географічним процесом. Стійкий розвиток як один із можливих станів соціально-географічного процесу.

Лекція 5. Організація та методи соціо-географічних досліджень

Соціологічні підходи до вивчення соціально-географічних явищ та процесів. Види та типи соціально-географічних досліджень. Поняття соціально-

географічного факту. Програма соціально-географічного дослідження. Методи інформаційного забезпечення соціально-географічних досліджень. Основні етапи соціально-географічних досліджень. Методи аналізу емпіричних даних соціально-географічних досліджень.

Студенти повинні знати: про еволюцію просторових процесів і форм організації життя людей та їх регіональних відмінностей; територіально-часові особливості формування менталітету соціуму в аспекті досліджень соціальної географії; глобальні соціальні проблеми людства та можливості соціальної географії досліджувати ці процеси в аспекті подолання глобальних проблем цивілізації та переходу до стійкого розвитку, зміст соціальних та соціально-географічних теорій, питань методології, методики та технології загальних та прикладних соціальних, соціально-географічних досліджень; методи інформаційного забезпечення соціально-географічних досліджень та методи аналізу емпіричних даних соціально-географічних досліджень.

Студенти повинні вміти: аналізувати соціально-географічні особливості просторових процесів та форм організації життєдіяльності сучасного соціуму; аналізувати особливості соціогеосистем як основних об'єктів дослідження соціальної географії; складати математичні моделі розвитку соціально-географічного процесу, використовувати на практиці результати емпіричних соціологічних досліджень; користуватися методами інформаційного забезпечення та методами аналізу емпіричних даних в соціально-географічних дослідженнях.

Модуль 3. ГЕОГРАФІЯ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ. СОЦІАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Лекція 6. Теоретичні аспекти соціально-демографічного розвитку

Основні поняття географії соціально-демографічного розвитку: динаміка народонаселення, його відтворення, склад народонаселення. Основні фактори, які впливають на зміни народонаселення. Механічний рух населення та його соціальні особливості та наслідки.

Якість населення. Відтворювальний потенціал. Діяльнісний потенціал. Система соціального управління відтворення населення. Індекс якості населення. Євгеніка та євгенічні рухи. Поняття, засновники, цілі та перспективи напрямку.

Теорії та концепції народонаселення. Проблеми та наслідки зростання народонаселення. Сучасні процеси в зміні народонаселення. Соціально-демографічні особливості та проблеми України. Соціально-демографічна політика України.

Лекція 7. Соціально-географічні проблеми розселення населення

Основні поняття і сутність розселення. Соціальні аспекти розселення населення. Соціальні функції поселень.

Особливості розселення населення в соціально-географічному просторі. Форми та чинники розселення. Міське та сільське розселення. Класифікація поселень.

Основні концепції розселення. Поняття агломерації та їх соціально-географічні особливості. Урбанізація як соціально-географічний процес. Основні етапи урбанізації. Еволюція урбанізації. Основні тенденції та перспективи розвитку урбанізації.

Соціально-географічні особливості та проблеми урбанізації в аспекті глобалізації. Особливості процесу урбанізації в Україні. Формування світових міст.

Лекція 8. Особливості соціально-географічного процесу

Соціальні негаразди населення: поняття, класифікації, чинники. Соціальна безпека населення. Розвиток окремих галузей знань соціальної географії.

Диверсифікація соціальної сфери регіону. Напрямки удосконалення та модифікація традиційних методів соціальної. Соціально-демографічні особливості та проблеми України. Глибока демографічна криза в Україні. Особливості розселення населення в соціально-географічному просторі України. Соціально-географічні особливості та проблеми урбанізації в Україні в аспекті глобалізації.

Соціально-демографічна політика України. Особливості формування менталітету українського соціуму як основи виживання в умовах глобалізації та переходу до стійкого розвитку.

Студенти повинні знати: особливості формування глобального та регіональних соціумів, зокрема, відтворення населення і трудових ресурсів, особливостей територіальних спільнот людей та їх просторової організації, поведінки, особливості розвитку соціально-географічного процесу в Україні; види соціальних негараздів, чинники, що їх викликають, особливості формування менталітету українського соціуму як основи переходу суспільства до стійкого розвитку; методику соціально-географічного дослідження менталітету соціуму.

Студенти повинні вміти: аналізувати особливості соціально-демографічного розвитку суспільства; складати програми соціально-демографічних досліджень, застосовувати загальнонаукові та спеціальні методи дослідження соціально-географічного процесу в Україні; складати програми зазначених досліджень.

ТЕЗИ ЛЕКЦІЙ

ЛЕКЦІЯ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

План лекції:

1. Вступ до курсу.
2. Об'єкт і предмет дослідження соціальної географії.
3. Визначення науки соціальної географії.
4. Структура соціальної географії.
5. Поняттєво-термінологічний апарат соціальної географії.

1. Вступ до курсу

Соціальний розвиток виступає особливою стороною соціального прогресу, що взаємодіє з політичною, економічною, культурною, духовною та ін. сферами. На зміну становища соціуму в цілому і окремих його індивідів впливають всі умови, що склалися в суспільстві, у всіх зазначених вище сферах. Соціально-економічні та політичні умови дуже строкаті в різних регіонах і мають тенденцію до погіршення, що, звичайно, впливають на якість і спосіб і рівень життя населення, примушуючи його членів шукати способи боротьби за виживання, в тому числі, висловлюючи непокору владним структурам. Виникають нові політичні партії, які ніби то захищають права громадян, хоча насправді політичні кола переслідують свої власні корисні цілі і часто використовують населення для цього.

Отже, соціально-економічні та політичні відмінності в Україні дуже складні, залежать від багатьох факторів та умов і цілком ніколи усунуті не будуть. Передумовою і природною основою суспільного розвитку виступає природне (географічне) середовище, що усунути цілком неможливо. Це відмінності в природно-кліматичних умовах та особливостях історичного розвитку окремих регіонів, особливості екологічної ситуації і т. ін. Звичайно, усунути соціально-економічні відмінності окремих регіонів повністю неможливо, але знаючи ці особливості, фактори розвитку, причини, які негативно впливають на ту чи іншу соціальну ситуацію можна пом'якшити негативний вплив, вирівняти рівень розвитку, компенсувати окремим соціальним групам додаткові затрати (на здоров'я, освіту, житлові умови тощо). Отже, ці особливості і відмінності треба дуже добре знати, а для цього вивчати, досліджуючи складні соціальні явища та процеси.

Регіональні проблеми та відмінності в особливостях соціального розвитку окремих соціальних груп і цілих регіонів виступають важливим об'єктом дослідження багатьох наук, бо вони мають міждисциплінарний характер.

Соціальна географія виступає не просто однією з цих наук, а є інтегруючою бо може комплексно розглядати ці питання, досліджувати закономірності територіальної організації соціального життя, розробляти моделі подальшого її розвитку для ефективної реалізації соціальної політики держави.

Отже, географічна наука взагалі має сьогодні дуже важливе значення для подальшого розвитку суспільства та його взаємовідносин з навколишнім природним середовищем, а соціальна географія розвивається дуже швидко у відповідь на соціальний запит.

2. Об'єкт і предмет дослідження соціальної географії

Ключовими методологічними питаннями науки є її місце серед інших наук, а також питання про об'єкт, предмет, цілі та завдання, підходи та методи дослідження, способи та засоби використання результатів в життєдіяльності суспільства тощо.

Визначити, чим саме займається дана наука, значить чітко вказати її межі вивчення реальної дійсності, яку вона досліджує на відміну від інших наук. Отже головне – чітко визначити основні методологічні особливості науки.

Головне – це **об'єкт та предмет** дослідження. Питання це з одного боку суто філософське, а з іншого має дуже важливе значення для розвитку всіх наук. Основи його було закладено ще німецьким філософом І. Кантом.

Отже, **об'єкт дослідження** – це фрагмент об'єктивної дійсності, на який спрямована пізнавальна або практична діяльність. Це те, що й вивчає та досліджує дана наука.

Предмет дослідження – це певна частина (аспект) об'єктивної реальності (об'єкту). Решта особливостей (частин) об'єкту розглядається даною наукою як другорядні або умова існування його.

Предмет науки не може бути тотожним об'єкту, який вона вивчає, бо останній – це емпірично дана реальність, яка репрезентує ту або іншу грань об'єктивного світу. Предмет – це відтворення емпіричної реальності на абстрактному рівні через виявлення найбільш значущих закономірностей (з точки зору практики), зв'язків та відносин реальності. Предмет науки є наслідком теоретичного абстрагування, що дає змогу виявити закономірності розвитку та функціонування об'єкта, що вивчається, які є специфічними для даної науки.

На думку Я. Олійника і А. Степаненка **об'єктом дослідження соціальної географії** виступає соціальний простір. Об'єкт соціальної географії можна визначити як соціальну сферу в просторовому та часовому вимірі.

Соціальна сфера є об'єктом дослідження не лише соціальної географії, а й економіки, соціології, психології, політології тощо. Але кожна з них досліджує свою сторону об'єкта, якусь його особливість. Наприклад, соціологія досліджує її під кутом зору реалізації, відтворення і зміни всієї системи соціальних відносин та їх реального змісту – соціального життя, факторів та закономірностей, що визначають, регулюють це життя.

Соціальна географія вивчає соціальну сферу в територіальному та часовому вимірі. Отже, соціальна географія досліджує *територіальні соціальні структури в їх відносинах одна з одною, а також матеріальним виробництвом і навколишнім природним середовищем.*

Предметом дослідження соціальної географії виступають просторові аспекти поведінки людей (процес розселення людей), пояснення і прогнозування цієї поведінки, територіальні аспекти соціального розвитку в конкретних суспільно-історичних умовах, відмінності в темпах і пропорціях відтворення територіальних соціальних структур, регіональні відмінності в умовах життя людей (природні, економічні, соціальні) і шляхи вирівнювання рівнів життя населення тощо.

3. Визначення науки соціальної географії

Теоретико-методологічними питаннями вітчизняної соціальної географії займаються, зокрема, київські вчені Я. Олійник та А. Степаненко, згідно думки яких, **соціальна географія** – наука про загальні і специфічні закони та закономірності територіальної організації суспільства і соціального простору, механізм дії і форми прояву їх у територіальних системах, що функціонують у просторово-часовому географічному просторі. **Соціальна географія** вивчає просторові процеси і форми організації життя людей і суспільного виробництва насамперед з погляду людини – умов її праці, побуту, відпочинку, розвитку особи і відтворення життя.

Соціальна географія вивчає закономірності просторово-часової організації соціальної сфери суспільства, особливості функціонування і розвитку територіальних соціальних систем, управління ними (М. Шаригін).

4. Структура соціальної географії

Соціальна географія в світі має довготривалу історію, проте на пострадянському просторі вона, як самостійна галузь географії, що має свій власний об'єкт та предмет дослідження, тільки формується.

Як узагальнюють Я. Олійник та А. Степаненко, існують різні, навіть суперечливі погляди на сутність соціальної географії. Так, ряд науковців вважають, що соціальна географія не є самостійною галуззю знання, інші – го-

ворять що вона самостійна наука, яка знаходиться на одному рівні з економічною географією, і є основою галуззю суспільної географії. Проте за рівнем зрілості вона відстає від економічної географії.

Дослідженнями теоретико-методологічних особливостей цієї науки займалися в різні часи різні вчені, серед яких слід відзначити А. Долиніна, М. Гріна, В. Гофмана та С.Ниммик, Ю. Саушкіна, О. Алексеева, М. Пістуна, Я. Олійника, А. Степаненка, О. Топчієва та інших.

Місце і значення соціальної географії в системі наук визначається саме тією роллю, яку вона виконує в житті суспільства. Соціальна географія є складовою більш загальної географічної науки – суспільної географії. До їх складу входить багато нових, молодих галузевих наук (медична географія, географія обслуговування, рекреаційна географія, сакральна географія тощо (рис.1) (розглянути схему «Структура суспільної географії» за О. Шаблієм, С. Ниммик, М. Пістуном та іншими вченими).

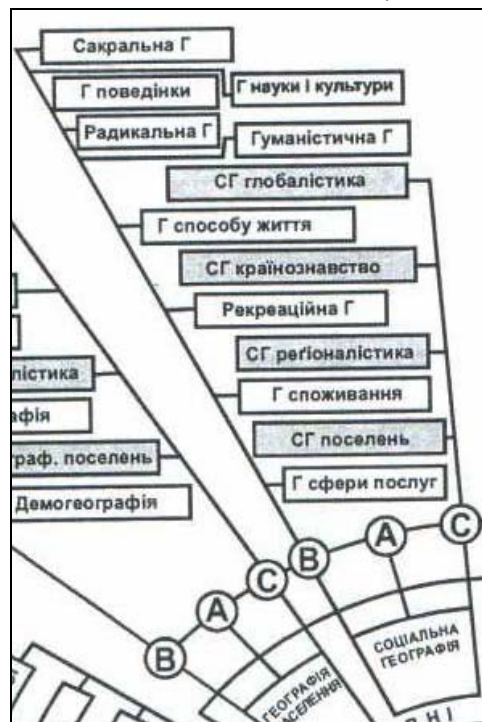

Рис. 1. Структура соціальної географії за О.Шаблієм.

Соціальна географія займає важливе вузлове положення в системі наук, які вивчають соціально-територіальні відмінності. Вона тісно пов'язана з різними суспільними регіональними науками, а також з природничо-географічними, насамперед із соціологією, економікою, іншими гуманітарними науками. Найбільш тісно *соціальна географія* пов'язана саме з суспільною географією, складовою часткою якої і являється за думкою провідних вчених нашої країни. Суспільна географія (за О. Шаблієм) вивчає суспільство, а соціальна географія – соціальний простір, соціальну сферу.

5. Поняттєво-термінологічний апарат соціальної географії

Необхідно зазначити, що географія взагалі, як наука про географічну оболонку, в наш час швидко змінюється під впливом людської діяльності, що й знаходить своє відображення в її понятійно-термінологічному апараті.

У відповідності до цього географія формує власні поняття на основі аналізу і синтезу знань інших наук, кожний раз знаходячи у об'єкті дослідження їх нові логічні зв'язки і співвідношення. Таким чином, складний і розгалужений понятійно-термінологічний апарат географії вміщує різні за рівнем узагальнення і специфікою застосування поняття.

Методологічні основи (парадигми) соціальної географії і сучасні загальнонаукові підходи до соціально-географічних досліджень, зокрема, системний підхід і синергетична парадигма, яка є загальнонауковою парадигмою ХХІ сторіччя, визначають специфічний характер понять соціальної географії. Так, її понятійно-термінологічний апарат формується з понять декількох груп, які відрізняються рівнем узагальнення:

1. **Найбільш загальні поняття** – «простір», «час», «матерія» є гранично узагальненими філософськими категоріями. На їх основі соціальна географія виробила і застосовує власні наукові поняття – «соціально-географічний простір», «соціальний простір», «соціальний час», «соціально-географічний час», «географічний просторово-часовий континуум» тощо. Зокрема, на основі цих понять Л.М. Немець пропонує нове поняття – «соціально-географічний процес», яке концентрує у собі головні риси об'єкту дослідження соціальної географії.

2. **Загальнонаукові поняття**, що складають науковий апарат загальнонаукових підходів, наприклад, системного підходу. У соціальній географії знайшли широке використання поняття системного підходу, на основі яких синтезовані власні географічні поняття, наприклад, від центрального поняття «система» утворені географічні поняття «геосистема», «геоекосистема», «екосистема», «соціосистема» тощо. Л.М. Немець пропонує поняття «соціогеосистема» для визначення об'єкту соціальної географії. Загальнонаукові поняття слугують комунікативним засобом зв'язку соціально-географічних досліджень з галузями інших наук.

3. **Поняття родинних наук** запозичені соціальною географією із наукового апарату родинних наук, зокрема, наук про Землю. Вони використовуються для опису процесів і явищ, що вивчаються географією. Прикладами таких понять є «геосфера», «географічна оболонка», «геохронологія», «природні ресурси» тощо.

4. **Специфічні поняття** використовуються для вузькогалузевого опису процесів і явищ. За допомогою таких понять здійснюється аналіз соціально-географічного процесу в соціогеосистемах. Наприклад, поняття «регіон», «освітня соціогеосистема» та інші. Необхідно підкреслити, що понятійно-термінологічний апарат соціальної географії знаходиться у стадії становлення.

Основні поняття теми: об'єкт, предмет дослідження соціальної географії; соціальне замовлення; соціальний простір; соціальний час; соціальна географія; територіальна організація суспільства; суспільна географія; структура соціальної географії; поняттєво-термінологічний апарат соціальної географії.

Питання для самоперевірки знань:

1. Обґрунтуйте вплив соціального запиту на розвиток соціально-географічних досліджень.
2. Що таке «об'єкт і предмет дослідження» як філософська категорія?
3. Дати визначення та обґрунтувати об'єкт дослідження соціальної географії?
4. Дати визначення та обґрунтувати предмет дослідження соціальної географії?
5. Чи може бути тотожним об'єкт та предмет дослідження?
6. Пояснити різницю між об'єктом (предметом) дослідження суспільної та соціальної географії.
7. Обґрунтувати визначення соціальної географії за різними авторами.
8. Поясніть структуру соціальної географії як складової суспільної географії.
9. Поясніть застосування в соціальній географії загальнонаукових та специфічних понять.

ЛЕКЦІЯ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

План лекції:

1. Уточнення об'єкта та предмета соціальної географії в сучасних умовах.
2. Функції соціальної географії. Дослідження нових функцій соціальної географії.
3. Завдання соціальної географії.
4. Проблеми розвитку сучасної соціальної географії.

1. Уточнення об'єкта та предмета соціальної географії в сучасних умовах

Соціальний розвиток відбувається під впливом ряду факторів, серед яких важливе значення мають економічні, політичні, демографічні умови, а також стан та якість навколишнього природного середовища. Як вже відзначалося, навколишнє оточення соціуму і сам соціум стрімко змінюються, що й

ставити нові завдання перед соціальною географією і вимагає зміни її методологічних основ, уточнення та розширення її предметно-об'єктної області.

Новий соціальний запит і нові завдання, що ставляться перед соціальною географією глобальним соціумом потребують уточнення об'єкту і предмету цієї галузі науки.

Узагальнено можна виділити наступні істотні аспекти об'єкту соціальної географії:

– **соціальний** (суспільство, соціальна сфера, соціальний простір, спільності людей, соціальні структури, соціальне життя);

– **територіальний** (територіальні структури, територіальні спільності, територіальний вимір, територіальні відмінності);

– **відношення** (взаємозв'язки, відносини між собою, з природним оточенням, з матеріальним виробництвом);

– **динаміка, рух** (особливості розвитку, поведінка).

Кожен із виділених аспектів є варіативним, тобто передбачає значні варіації змісту. Наприклад, *соціальний аспект* допускає визначення об'єкту за різними ознаками – етнічними, професійними, політичними, релігійними, економічними тощо, тобто, узагальненим поняттям є соціум. *Територіальний аспект* допускає визначення об'єкту на різних рівнях – глобальному, регіональному, локальному, етнічному, політичному, релігійному, економічному і т.д. *Аспект відношення* теж може бути різним – зв'язки можуть бути економічні, політичні, релігійні, виробничі, культурні, інформаційні тощо. *Динамічний аспект* теж допускає широкий вибір руху – спад, зростання, прогрес, регрес, прискорення, уповільнення тощо.

Враховуючи розглянуті аспекти, на основі системного підходу можна сформулювати *узагальнений об'єкт* соціальної географії. Системна інтерпретація *об'єкту соціальної географії* базується на тому, що головним (обов'язковим) його елементом (підсистемою) повинен бути соціум, або соціальна система – спільність людей, визначена за певною ознакою.

Соціальні системи принципово відрізняються від інших типів систем тим, що до їх складу входять особливі соціальні елементи – люди, які наділені свідомістю і розумом і тому здатні взаємодіяти між собою і з навколишнім середовищем цілеспрямовано, використовуючи різні інформаційні канали і зв'язки. Цілеспрямованість передбачає вибір (постановку) цілі і подальший пошук оптимальних шляхів її досягнення. Окрім загальносистемних властивостей *соціальні системи* мають і специфічні ознаки:

– наявність цілі (мети, ідеалу), яка визначає функціонування системи протягом деякого часу;

– ієрархічна структура з чітко визначеним співвідношенням елементів і підсистем, яка формується свідомо з урахуванням головної цілі соціальної системи;

– цілеспрямоване управління – свідоме утримання системи у заданому інтервалі параметрів її функціонування.

Отже, на даному рівні розвитку суспільства, важливим об'єктом дослідження соціальної географії виступає *соціогеосистема*.

2. Функції соціальної географії

Питання про функції науки є суто методологічним, тобто відноситься до теорії науки, а тому розглядається і розробляється провідними науковцями в даній галузі. Найбільш повно питання про функції соціальної географії розглянуто в українській вітчизняній літературі Я. Олійником та А. Степаненком.

Соціальна географія реалізує своє призначення через реалізацію своїх функцій, які зазначені вище автори визначають, як: *теоретико-пізнавальну, прогностичну, інформаційну, соціального проектування і конструювання, управлінську*.

Теоретико-пізнавальна функція спрямована на вивчення та аналіз соціальної реальності.

Прогностична функція полягає в соціальному прогнозуванні.

Інформаційна функція «відповідає» за збір, систематизацію та накопичення соціально-географічної інформації, які отримують в результаті проведених досліджень.

Функція соціального проектування і конструювання забезпечує розробку конкретної моделі соціального процесу або соціальної системи (підсистеми) з параметрами і специфікою функціонування.

Управлінська функція пов'язана безпосередньо з управлінською діяльністю (рис. 1).

Враховуючи тезу про те, що будь-яка наука, в тому числі і соціальна географія, мають виконувати соціальне замовлення суспільства, яке стрімко змінюється, необхідно говорити про розширення та зміну функцій науки. Щоб визначити «нове поле діяльності» перерахованих вище функцій соціальної географії, необхідно відзначити основні особливості розвитку соціуму в його глобальному територіальному вимірі.

Важливим є дослідження соціальною географією умов переходу до стійкого розвитку на сучасному етапі розвитку глобального соціуму. Все це вимагає введення нових функцій соціальної географії і проведення для цього відповідних соціо-географічних досліджень. Соціальна географія повинна і мо-

же приймати участь у трансформації менталітету соціуму на всіх рівнях через реалізацію однієї з нових функцій, яку у повній мірі можна назвати **менталітетоформуючою** (рис. 2) (за Л.М. Немець).

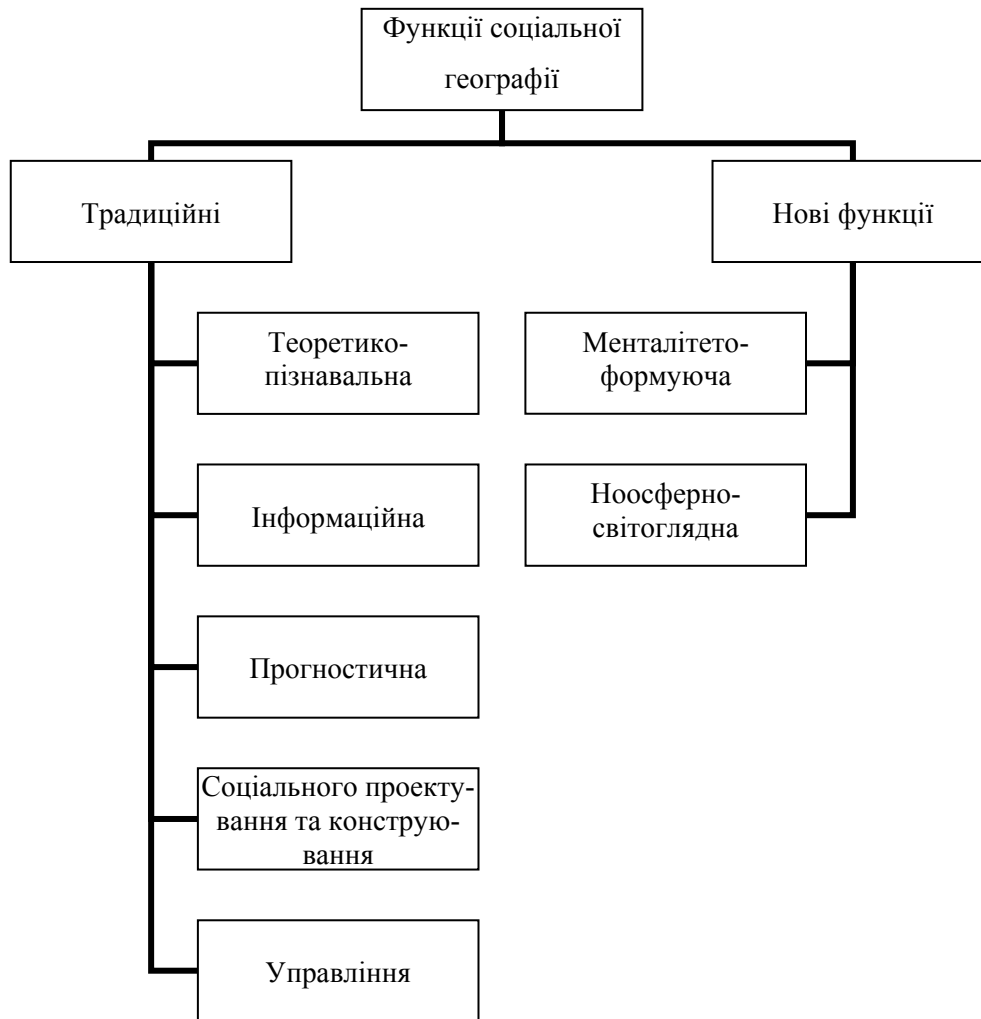

Рис. 1. Функції соціальної географії

Очевидно, що соціальний розвиток є лише певним етапом ноосферного розвитку сучасної цивілізації у найближчій перспективі. Ментальна підтримка цього завдання забезпечується менталітетоформуючою функцією соціальної географії.

Розвиток цивілізації в більш віддаленій перспективі буде спрямовано на вдосконалення, оптимізацію і гармонізацію взаємодії соціальної і природної компонент соціогеосистем с поступовим переходом у стан ноосфери – управління розумом. Рішення цього, більш віддаленого завдання, потребує формування принципово нового ноосферного світогляду, оснований на повному розумінні відповідальності людства за всі антропогенні зміни у біосфері.

Вирішення цього найважливішого світоглядного завдання потрібно починати уже зараз через реалізацію нової функції соціальної географії – **ноосферно-світоглядної**.

Рис. 2. Завдання менталітетотворюючої функції

Таким чином, сумісна реалізація всіх вказаних функцій соціальної географії буде сприяти задоволенню нагальної потреби соціуму – переходу до стратегії сталого розвитку. При цьому слід відзначити, що існуючі і запропоновані функції соціальної географії не є сталими, бо вже сьогодні можна говорити про необхідність їх подальшого розширення.

3. Завдання соціальної географії

Цілі та завдання соціальної географії можуть бути різними за масштабом та значущістю. Це залежить від того, які саме нагальні потреби сучасного суспільства вона відбиває і які функції повинна виконувати, тобто від необхідності реалізації соціальної політики держави або глобального соціуму.

Я. Олійник та А. Степаненко виділяють наступні першочергові завдання соціальної географії:

- аналіз умов, причин та факторів, що викликають порайонні відмінності соціальних явищ та процесів, а також визначення характеру і ступеня їх впливу, встановлення ієрархії факторів за напрямом і силою впливу;
- дослідження різних структур соціальних спільностей районів різного таксономічного рангу;
- визначення рівнів соціального розвитку районів (і окремих міських поселень різного функціонального типу);
- аналіз географічних проблем способу життя населення соціально-територіальних спільностей, при вивченні яких важливо виявити типові й своєрідні риси і різних регіонах країни;

- розробка теоретичних і методичних питань соціально-географічного прогнозування, регіональної соціальної політики тощо;
- інформування суспільства про стан соціального розвитку в регіональному вимірі, про те, що, де і коли відбувається тощо.

4. Проблеми розвитку сучасної соціальної географії

Сучасна цивілізація на початку нового тисячоліття переживає цілу низку системних криз, і майже всі вони носять глобальний характер, мають яскраво виражений геоecологічний і соціальний аспекти і тому погрожують вже не тільки поступальному розвитку людства, але і власне його існуванню, а отже можуть бути визначені як дуже важливі проблеми, що вимагають відповідних соціально-географічних досліджень.

Комплексний характер цих проблем вимагає особливого підходу, обумовлює роль, у їхньому розв'язанні міждисциплінарних, «стикових» дисциплін, до яких відноситься соціальна географія.

Соціальна географія на пострадянському просторі є відносно молодого галуззю географічної науки, хоча має давнє історичне коріння, яке бере початок з антропогеографії позаминулого сторіччя. За різних об'єктивних і суб'єктивних причин, предметна область дослідження СГ, як і її структура знаходиться у стадії становлення і активного розвитку. У її методології є багато невизначеного, зокрема, це стосується понятійно-термінологічного апарату, який, по суті ще тільки формується.

Це в повній мірі стосується визначення предмета і об'єкта досліджень соціальної географії. Найбільш узагальнено це питання визначено Я.Б. Олійником і А.В. Степаненком, які вважають, що *предмет* дослідження створює *проблемна ситуація*.

Основна проблема соціальної географії у її подвійності. З одного боку, існують діалектичні протиріччя у самому соціумі (на всіх його рівнях). Ці протиріччя не є предметом вивчення тільки соціології, політології і інших суспільних наук, бо мають специфічний географічний аспект, носять регіональний і природно-географічний характер.

Розширення предмету соціальної географії у свою чергу зажадає уточнення і розширення її понятійно-термінологічного апарату, розширення функцій, методів і напрямків досліджень.

Основні поняття теми: аспекти об'єкту соціальної географії; соціальна система; функції соціальної географії (теоретико-пізнавальна, прогностична, соціального проектування і прогнозування, управлінська, менталітетотворююча, ноосферно-світоглядна), модель реалізації функцій соціальної географії, соціально-географічний процес.

Питання для самоперевірки знань:

1. Обґрунтуйте необхідність уточнення об'єкту дослідження соціальної географії.
2. Що визначають функції науки? Обґрунтуйте важливість функцій соціальної географії.
3. Поясніть появу нових функцій соціальної географії у відповідності до нового соціального замовлення.
4. Обґрунтуйте відмінність соціальних систем від всіх інших систем.
5. Що можна вважати головним протиріччям сучасного соціального світу?
7. Пояснити дію менталітетотворюючої функції соціальної географії.
8. Пояснити дію ноосферно-світоглядної функції соціальної географії.
9. Запропонувати структурну схему реалізації функцій соціальної географії.
10. Обґрунтувати основні завдання соціальної географії в сучасних умовах.
11. Визначити основні проблеми розвитку соціальної географії.

ЛЕКЦІЯ 3. СТАНОВЛЕННЯ ТА ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

План лекції:

1. Передумови виникнення соціальної географії та її формування як науки:
  - соціологічна гілка;
  - антропогеографічна гілка.
2. Особливості розвитку соціальної географії за радянські часи. Розвиток вітчизняної соціальної географії.
3. Соціально-географічні школи в Україні.
4. Сучасна західна соціальна географія.

1. Передумови виникнення соціальної географії

Витоки соціально-географічних знань зародилися в складі елементів наукових знань про природу давніх суспільств Індії, Китаю, Єгипту, Вавилону, Близького Сходу.

Передумови виникнення соціально-географічних знань закладені в працях Демокріта (систему соціальних відносин), Платона (представник ідеалістичного напрямку людина і суспільство), Арістотеля (проблеми способу життя, аналіз соціальних проблем).

Вперше термін «соціальна географія» застосував у 1884 р. П. де Рузьє в журналі «Соціальні реформи», а вперше введений у науковий обіг він був у 1913 р. Р.Штейнметцем.

Є дані про те (у дослідженнях А. Говарда), що перше вживання терміну належить Г. Гужону, яким була підготовлена в 1873 році дисертація, в якій характеризувалися завдання та предмет соціальної географії. Якщо так, то це ще раніше, ніж дослідження П. де Рузьє.

Назва «соціальна географія» зустрічається також в листах Е. Реклю в 1895 р., а ще пізніше в його фундаментальній роботі «Всезагальна географія».

Соціальна географія бере початок з антропогеографії і соціології з другої половини ХІХ століття.

Антропогеографія активно розвивалася на рубежі ХІХ – ХХ століть і продовжила традиції вивчення природи як середовища життя людини. Термін «антропогеографія» належить німецькому вченому Ф. Ратцелю, який започаткував антропогеографію і політичну географію на основі біологічного вчення Ч. Дарвіна з точки зору так званого соціального дарвінізму.

Ф. Ратцель досліджував і описував зв'язок загальної картини розселення людства і розвитку культури на Землі з географічними умовами і заснував два важливих напрямки географії – **геополітичний і поссибілістичний**, які в історії географії відіграли значну роль.

Так, на основі **геополітичного підходу** в Західній Європі антропогеографія фактично злилась з політичною географією на основі географічного детермінізму. Географічне положення, на думку вчених цього напрямку вважалось рушійним фактором суспільного розвитку, а населення являлося лише часткою природи. Геополітичний напрямок у подальшому розвивався географами Англії, Швеції, США і в роботах деяких авторів (наприклад, К. Хаусхофера) в дуже ідеологізованому вигляді перетворився у вульгарний географізм, який обґрунтовував агресивний фашизм, расизм та колоніалізм.

Поссибілістичний підхід розвивався французьким вченим П. Відалем де ле Бланшем, а потім був перенесений у соціальну географію США. Головна методологічна лінія цього напрямку – вивчення механізмів пристосування людини і її господарства до навколишнього середовища.

Соціологічна гілка витоків соціальної географії тісно пов'язана з соціологією, в першу чергу з дослідженнями французьких соціологів минулого. Соціологічна гілка розвивалась на основі ідей географічного детермінізму, ХІХ ст. Представниками його були Ф. Ле-Пле, а також його учні Е. Демолен, П. де Рузьє, Р. Піно. Проводилися соціально-географічні дослідження стосовно умов життя різних соціальних груп населення.

Концепцію розвитку соціальної географії в Америці виклав у роботі «Географія по відношенню до соціальних наук» відомий американський географ І. Боумен.

Активний розвиток закордонної соціальної географії починається з другої чверті ХХ століття і пов'язаний з економічною кризою 30-х років. Це стосується Сполучених Штатів Америки і Великобританії в першу чергу, бо терміново розроблялися проекти, направлені на послаблення бідності, на розвиток промислового виробництва.

У середині ХХ століття (перед другою світовою війною та після неї) домінуючою парадигмою географії, в тому числі і соціальної була регіональна парадигма, яка бере свій початок у Великобританії (Хербертсон), продовжуючи розвиток і в Сполучених Штатах (Р. Хартшорн).

В 50-ті роки домінуюче положення в *соціальній географії* завоювала парадигма галузевої спеціалізації, а також нові методи дослідження просторових структур за допомогою моделювання, математичних та статистичних методів.

З 80-х років ХХ століття в англо-американській *соціальній географії* сформувався плюралізм поглядів, які умовно можна згрупувати навколо трьох філософських шкіл: позитивістська філософія з об'єктивністю наукового опису і аналізу навколишнього світу і формулюванні законів цього світу; гуманістична (індивідуалістська) філософія з її уявою про те, що люди існують в своєму індивідуальному суб'єктивному світі, де вони діють незалежно, а тому їх дії не можуть бути пояснені з точки зору загальних законів поведінки; структуралістична (реалістська) філософія, яка вивчає базові процеси у суспільстві.

Безумовно, на розвиток *соціальної географії* впливали й інші напрямки географії, зокрема, економічна географія. З потребами економічної географії пов'язана поява такого напрямку, як теорія штандарта, яка за допомогою математичних та просторових моделей та розрахунків давала можливість знайти спосіб раціонального розміщення виробництва, що конче потрібно було в кінці ХІХ – на початку ХХ століття у зв'язку з бурхливим розвитком промисловості.

Свій внесок у формування цієї теорії внесли німецькі вчені А. Вебер, О. Енгландер, А. Льош, В. Кристаллер, шведський вчений Т. Паландер, французький вчений Ж. Шардонне, нідерландські вчені Х. Бос, Й. Тюнен та інші.

2. Особливості розвитку соціальної географії за радянські часи

Розвиток соціальної географії у радянські часи має суттєві особливості. На цей процес істотний вплив мали ідеологічні догми, які існували у Радянському Союзі і не дозволяли здійснювати науковий аналіз соціально-економічних проблем суспільства. Антропогеографія, як наука про соціальний розвиток та соціальні проблеми в територіальному аспекті була ліквідована,

а багато вчених, які займались зазначеними дослідженнями – репресовані. Значний внесок в розвиток радянської соціальної географії внесли: А.О. Долінін, Р.М. Кабо, А.О. Анохін, О.І. Алексеев, М.Т. Агафонов та ін.

Розвиток вітчизняної СГ пов'язаний з соціологічними проблемами та поглядами і бере свій початок у сивій давнині, про що є ствердження вже в документах історії Київської Русі. Формування національного соціуму проходило досить складно і пов'язано із залежністю від Польщі, Литви. Аналіз історичного минулого яскраво описано в роботах філософсько-соціологічного спрямування Г. Сковороди, Я. Козельського, а згодом таких вчених, як П. Чубинський, С. Рудницький, К. Воблий, В. Кубійович, О. Діброва, О. Степанів та інших.

Я.Б. Олійник та А.В. Степаненко вирізняють два напрямки розвитку вітчизняної соціальної географії, це антропогеографічний та економічний. Представниками першого напрямку являються С. Рудницький, В. Кубійович та частково О. Діброва, другого – К. Воблий і П. Чубинський.

Значний внесок у розвиток вітчизняної соціальної географії зробили М.Д. Пістун, що визначив соціальну географію як складову суспільної географії і поділив на галузеву і регіональну. Детальний і глибокий аналіз теорії та методології суспільної географії провів О.Г. Топчієв, де окремо виділяє соціальну географію та її структуру. Великий вклад у розвиток вітчизняної суспільної географії зробив О.І. Шаблій, який відмічає, що наприкінці ХХ – початку ХХІ століття суспільна географія на нових методологічних, методичних та теоретичних засадах, трансформується у географію людини, стає «людинознавчою» (антропогеографією).

3. Соціально-географічні школи в Україні

Київська наукова школа представлена Київським національним університетом, Інститутом географії НАН України тощо.

Львівський національний університет імені Івана Франка проводить фундаментальні роботи з теорії суспільної та соціальної географії.

Одеський національний університет проводять методологічні та теоретичні роботи з теорії соціальної географії.

Харківський національний університет проводять фундаментальні дослідження з теорії соціальної географії, розглядають соціально-територіальні аспекти стійкого розвитку тощо.

Таврійський національний університет розробляє концепцію стійкого розвитку та фундаментальні питання теорії соціальної географії.

Різні напрямки соціально-географічних досліджень розвиваються також в Чернівецькому, Дніпропетровському, Луганському національних університетах, де працюють відомі в Україні.

4. Сучасна західна соціальна географія

Роблячи аналіз наукових напрямків сучасної західної географії, необхідно відзначити багатогранність та різноманітність наукових напрямків, різних філософських концепцій, а також методів, які вона використовує в своїх дослідженнях. Можна виділити наступні основні наукові напрямки в соціальній географії: часова географія (хроногеографія); географія сприйняття; географія розвитку; феміністична географія; географія спорту та т. ін.

Наприклад, у Великій Британії діапазон досліджень соціальної географії постійно розширюється і включає: дослідження проблем житла; поведінки соціально-етнічних груп населення; дозвілля; доступності послуг; соціального розвитку сільської місцевості; питання місцевого управління і фінансової діяльності; зайнятості; злочинності. Крім цього, вивчаються соціальні наслідки безробіття, доступності і якості безробіття.

На початку ХХ століття в Нідерландах активно почала розвиватися соціогеографія як синтез соціології і географії, предмет якої визначався як «вивчення регіональної диференціації і взаємозалежностей у суспільстві». Розвиток саме в Нідерландах пов'язаний з тим, що ця країна значною мірою є «штучною» з точки зору географічного простору, а також великою щільністю населення, тобто з актуальністю дослідження просторових проблем.

Головною темою мюнхенської школи соціальної географії Е. Томале назвав аналіз соціально-географічних процесів, під якими розумів просторовий прояв соціальної еволюції. Подальший розвиток соціальної географії було орієнтовано на визначення суб'єктивних мотивів діяльності, які мають вплив на територіальну організацію.

З останнім напрямком тісно переплітається географія сприйняття простору. На думку К. Руппера, пріоритетного значення в географічних роботах набуває дослідження «людських дій в просторовому аспекті». Зазначимо, що цей напрям досліджень відповідає в значній мірі американській «Поведінковій географії».

Разом з тим розвивається і інший напрям: географія добробуту, яка охоплює дуже широке коло питань оцінки умов життєдіяльності людей.

У роботі Р.Дж. Джонстона «Географія і географи (Англо-американська соціальна географія після 1945 р.)» значну увагу приділено проблемам якості та рівню життя населення, добробуту, географії бідності, пошуку представницьких соціальних індикаторів тощо.

Інший американський географ ДЖ. Ейлз займається дослідженням соціального простору і вважає, що соціальна структура є визначальним фактором у просторовій організації і водночас залежить від неї. На його думку, об'єкт вивчення соціальної географії – соціальна група, яка локалізована в певному просторі, а прикладні дослідження пов'язані з аналізом різних видів діяльності населення на території, а також національних та расових відносин.

Часова географія (хроногеографія), пов'язана з тим, що в ній склалися такі основні течії: *соціально-географічна*, яка аналізує часові цикли життєдіяльності індивідів і координацію цих циклів з просторовими структурами; *теоретично-методологічна*, яка займається часовими структурами процесів еволюції просторових структур, тобто аналізом жорсткої часової організації просторових структур – ключових подій, критичних періодів, стадій розвитку, впливу подій минулого на сучасну просторову структуру тощо.

В західній соціальній географії розвиваються ідеї двох основних шкіл соціальної часової географії, представниками однієї з яких є Хегерstrand і Трифт, а іншої – Паркс.

Географія сприйняття вивчає просторові образи (уявлення) і механізм їх впливу на просторову поведінку людини в середовищах різного типу. Прихильники цього напрямку вважають, що поведінка людей в реальному світі визначається значною мірою суб'єктивними образами цього світу, тобто, що між образами середовища і реальною поведінкою в ньому існує велика залежність.

Географія сприйняття поділяється на три групи досліджень: вивчення структури образів середовища та їх участі у сприйнятті місця і простору; аналіз процесі сприйняття середовища; семантичний (смісловий) аналіз простору і якості середовища.

Географія розвитку вивчає просторову організацію економічної відсталості й процес формування просторової структури господарства та розселення країн, що розвиваються. Дослідження цього напрямку направлені на виявлення та аналіз географічних відмінностей в економічній нерівності, недорозвинутості, економічній залежності, а також на вивчення форм їх просторової організації, а потім і їх районування. Предметом дослідження географії розвитку є також фактори розвитку, які визначають просторову упорядкованість елементів господарства і населення в країнах, що розвиваються.

Феміністична географія як галузь соціальної географії виникла у відповідь на зміну соціального замовлення, що пов'язано з потребою вивчення соціальних і психологічних особливостей поведінки в просторі і сприйняття місць і середовища у жінок. До цього всі теорії просторової поведінки в географії виходили з безстатевої, осередненої людини, наділеної швидше чо-

ловічим складом розуму, навичками, схильностями, цілями, цінностями і оцінками. Майже всі моделі ґрунтуються на життєвому досвіді чоловіків.

Феміністична географія вивчає соціальну роль і місце жінки у різних видах територіальних соціумів (містах, сільській місцевості, передмісті, в різних культурах тощо), а також окремих видах діяльності; міжнародний географічний поділ праці між статями; специфічні жіночі проблеми різних територій; соціальні й економічні відмінності в дискримінації жіночої праці й становища жінок при виборі місць проживання, виду транспорту, прийняття рішення про міграцію; відмінності в перевазі окремих елементів середовища у жінок та чоловіків; організація «жіночого» простору тощо.

Гендерна географія направлена на аналіз статевих взаємин із акцентом на з'ясування місця жінки в цих взаєминах, тобто на гендерні дослідження. Цей новий напрям дослідження в західному суспільстві сформувався наприкінці 60-х років ХХ століття. Поняття «гендерна географія» і «феміністична географія» не тотожні між собою.

В географії з'являються біхевіористський і гуманістичний напрямки. Зокрема, яскравим представником біхевіористського напрямку став Кейтс, який розробив схему, за якою можна описувати аспекти поведінки людей. Так, зокрема, він досліджував проблему вибору людьми для проживання територію, яка знаходиться під загрозою затоплення тощо.

Епоха просторово-часової географії пов'язана з іменем шведського вченого гуманістичного напрямку Т. Хегерстранда, який намагався своєю концепцією привернути увагу до проблем якості життя людей і пояснити особливості положення і поведінки людей. Йому належить і обґрунтування концепції дифузії інформації, яка розглядає просторово-часові ареали діяльності як ресурси і як параметри, що обмежують діяльність, як ресурси дифузії інформації, новацій, політичних подій, міграції людей, господарських перевезень тощо. Таким чином, гуманістичний підхід розглядає людину як індивіда, котрий постійно взаємодіє з навколишнім середовищем, змінюючи себе і зазначене середовище.

Як зазначає Р. Дж. Джонстон, соціальна географія за кордоном в кінці ХХ століття переживає плюралізм, для якого характерна наявність множини епістем, що є характерним і для інших соціальних наук. Основні епістем, з якими має контакт соціальна географія, це – позитивістська, яка представляє світоглядні ідеї англо-американського капіталістичного суспільства, а всі інші віддзеркалюють погляди, що знаходяться в конфлікті з цією ідеологією.

Безумовно, на розвиток соціальної географії впливали й інші напрямки географії, зокрема, економічна географія. З потребами економічної географії

пов'язана поява такого напрямку, як теорія штандарта, яка за допомогою математичних та просторових моделей та розрахунків давала можливість знайти спосіб раціонального розміщення виробництва, що конче потрібно було в кінці XIX – на початку XX століття у зв'язку з бурхливим розвитком промисловості.

Свій внесок у формування цієї теорії внесли німецькі вчені А. Вебер, О. Енгландер, А. Льош, В. Кристаллер, шведський вчений Т. Паландер, французький вчений Ж. Шардонне, нідерландські вчені Х. Бос, Й. Тюнен та інші. Роботи зазначених вчених мають велике значення і вплив на розвиток суспільної географії і, зокрема, соціальна географія.

Розвиток теорії просторових закономірностей розвитку виробничих сил пов'язаний з науковими розробками А. Льоша і В. Кристаллера. Так В. Кристаллер формулює основи теорії розселення і поняття центральних місць. А. Льош в своїй роботі, присвяченій розміщенню господарства переніс схему В. Кристаллера на все господарство, більш приблизивши її до реальних умов. Характеризуючи внесок В. Кристаллера і А. Льоша в теорію географічної науки, Ю.Г. Саушкін підкреслював, що вони зробили спробу відкрити закон взаємного просторового розміщення населених пунктів і стали досліджувати особливості географії невиробничої сфери, в той час як до них робились спроби встановити закони розміщення галузей промисловості, сільського господарства тощо.

Основні поняття теми: соціальна географія, етапи її формування; антропогеографія; геополітичний підхід в західній антропогеографії; посибілістичний підхід; соціологічна гілка соціальної географії; регіональна парадигма в соціальній географії; галузева парадигма соціальної географії; теорія просторової організації суспільства; біхевіористський напрямок соціальної географії; гуманістичний напрямок соціальної географії.

Персоналії: С. Рудницький, М. Кордуба, О. Степанів, В. Геринович, М. Іванчук, Ф. Ратцель, К. Гаусхофер, Г. Гужон, П.-Де-Рузе, Демолен, Е. Дюркгейм, О. Конт, Г. Спенсер, Л. Гумплович, В. Кубыйович, М. Вебер, З. Фрейд та ін.

Питання для самоперевірки знань:

1. Пояснити коріння виникнення соціальної географії в світі наук про Землю та суспільство.
2. Обґрунтуйте тезу про самостійність соціальної географії як науки.
3. Обґрунтуйте початок соціальної географії з антропогеографії і соціології.
4. Кому належить першість використання терміну «соціальна географія»?

5. Назвати основоположників соціо-географічних досліджень в соціології.
6. Назвати засновників антропогеографічної гілки соціальної географії.
7. Охарактеризуйте розвиток вітчизняної соціальної географії.
8. Дайте характеристику сучасних західним напрямкам розвитку соціальної географії.

ЛЕКЦІЯ 4. ПИТАННЯ ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ПРОСТОРІВ ТА ПРОЦЕСІВ

План лекції:

1. Еволюція уявлень про географічний «простір – час». Соціально-географічний простір та час.
2. Особливості просторової організації суспільства, рівні організації соціально-географічного простору.
3. Поняття регіональної свідомості та менталітету соціуму.
4. Поняття про соціально-географічний процес, його структуру. Поняття «соціогеосистема».

1. Еволюція уявлень про географічний «простір – час».

Проблема *простору та часу* дуже важлива для всіх часів людської історії та культури. Нею цікавилися і цікавляться вчені всіх наук без виключення, починаючи від філософів. Ще В.І Вернадський писав про різне сприйняття простору природничниками та математиками.

Традиційно виділяють *реальний простір і реальний час* (за О.Г. Топчієвим). Реальний простір – трьохвимірний, реальний час – однонаправлений, незворотний, рівномірний, безперервний.

Географія має справу з часово-просторовими об'єктами, їх розміщенням на поверхні Земної кулі та за її межами.

Географічний простір (геопростір) виступає як простір географічних об'єктів, а час при цьому є обов'язковою властивістю *геосистем*, як і сам простір. Враховуючи абстрактний характер, велику протяжність географічних об'єктів та процесів в просторі та часі, важливе значення для географії мають зазначені категорії в філософському значенні.

Простір та час між собою нерозривно пов'язані, єдність їх проявляється в русі та розвитку матерії.

Поняття «*географічний простір – час*» в загальному вигляді має розумітися як філософська концептуальна категорія.

Перші уявлення про концепції *географічного простору* розглядалися в роботах географів К. Ріттера в ХІХ ст. та А. Геттнера в ХХ ст., але без взаємозв'язком його з поняттям «*час*».

Для географії, яка відрізняється, зокрема, хорологічним (просторовим) підходом, дуже важливим є застосування поняття географічний простір». Тому проблеми його визначення і уточнення розглядалися багатьма поколіннями географів.

Особливістю географічного простору виступає структурність, системність, динамічність.

Географічний простір має певну *структуру*, бо його можна розкласти на окремі об'єкти – компоненти. Воно є структурним як в компонентному аспекті, так і в територіальному (можна розділити на окремі географічні поля).

Системність географічного простору полягає в тому, що в ньому існують стійкі зв'язки між елементами, які його складають, як компонентними, так і територіальними. Самі ці зв'язки надають йому якості єдності та цілісності, в цілому – комплексності.

Географічний простір характеризується *динамічністю*, бо він залежить від структурних та функціональних змін матеріальних об'єктів, які його складають.

Є й інші якості геопростору, які можна виразити за допомогою математики. Наприклад, *розмірність, дискретність, континуальність, компонентна структура, територіальна структура, концентрація, ентропія тощо*.

Географічний простір – одне з фундаментальних понять географічної науки, за допомогою якого позначають впорядкованість географічних об'єктів і явищ відносно земної поверхні, їх просторову організацію.

Поняття **«соціально-географічний простір»** дається вперше Я. Олійником та А. Степаненком. Вони розуміють його як – простір суспільства, в сукупності з усіма сферами географічного середовища. Або – «...простір антропосфери – заселеної, освоєної або в інший спосіб втягнутої в орбіту життя суспільства частини географічної оболонки землі з її просторовими структурами господарства і формами організації життя суспільства».

Соціально-географічний простір як планетарне формування (утворення) передбачає регіоналізації (розпад на інтегральні утворення), зберігаючи всі властивості і параметри простору.

Соціально-географічний простір ґрунтується на основі єдності людей і природи (соціального і географічного), інтересів і цілей соціально-економічних спільностей у взаємодії з природою.

Властивості соціально-географічного простору:

- **Континуальність** (безперервність) соціально-географічного простору свідчить про його простягання та **дискретність** (членування суспільства в просторі). Дискретизація суспільства є результатом «прикріпленості»

людей до різних організацій в «просторі-часі». Дискретність може мати частковий або інтегральний характер (етнічна, політична, релігійна спільноти).

- **Структурність** геопроцесу відбиває його внутрішню будову (будову його складових геосистем), вказує на розчленування його на певні стійкі компоненти. Географічний простір знаходиться в стані постійного руху і є системою організований. Він складається з різних матеріальних підсистем, які здатні до саморозвитку.

- **Внутрішня суперечливість** є результатом того, що соціально-географічний простір функціонує і розвивається на основі взаємодії двоєдиних його частин – соціальної та природної.

- **Інтегративність** є важливою особливістю соціально-географічного простору і проявляється у певній системі зв'язків.

У соціальній географії застосовується поняття суспільствознавства і соціології – **соціальний простір**, який виступає як атрибутивна форма існування і розвитку соціально організованого суспільства і відображає співіснування і взаємодію різних сторін і моментів соціального буття, а також характеризує протяжність, щільність і структуру суспільної форми руху матерії.

Важливим в соціально-географічних дослідженнях є й поняття **«соціальний час»**, який потрібно розглядати в тісному взаємозв'язку з поняттям «соціальний простір».

У середині ХХ ст. Р.Хартшорн розвинув ідеї про простір і ввів поняття «час». **Час** – форма виникнення, становлення, течії, руйнування в світі, а також його самого разом зі всім, що до нього відноситься (за Є. Губським).

Соціальний час є формою руху будь-якої суспільної (соціальної) системи. **Соціальний час** – специфічна характеристика часу, в якому існує і розвивається суспільство, соціальні спільноти, індивіди.

Суть соціального часу можна зрозуміти, досліджуючи його субстанцію – соціальну матерію у її русі і людину в конкретній діяльності. Це є носієм соціальної форми руху матерії, способом існування суспільства. Поза предметною діяльністю соціальний час втрачає свої об'єктивні властивості, стає абстракцією.

Соціальний час – це жива форма діяльності, яка виступає як календарний час, і як сукупний час індивіда, соціальної спільноти, суспільства в цілому, і як функція, умова і міра соціальних дій.

Отже, зазначимо, що функціонування суспільства відбувається в певних просторово-часових параметрах соціально-географічного простору, в тісному взаємозв'язку з навколишнім природним середовищем. При цьому суспільство (соціум) слід розглядати як в континуальному, так і в дискретному аспектах.

2. Особливості просторової організації суспільства, рівні організації соціально-географічного простору

У всіх просторових організаціях суспільства спостерігається тенденція до встановлення найвищої збалансованості і гармонізації всіх соціально-економічних компонентів та складових елементів. Тобто відбувається формування територіальних систем суспільства (ТСС) як складного організму.

Особливістю функціонування соціо-природних систем є те, що управляючим елементом виступає саме людина, з її технічними та технологічними можливостями, потребами та інтересами.

Просторова-часове поєднання всіх сфер життєдіяльності суспільства створює основу для формування цілісних територіальних систем суспільства. В процесі функціонування в цих системах консолідуються та інтегруються різномірні функціональні підсистеми: демографічна, виробнича, природно-ресурсна, інфраструктурна, соціальна, духовна тощо. Під час спільного просторово-часового функціонування всі сфери і підсистеми внутрішньо організуються, узгоджуються і адаптуються одна до одної, що в свою чергу, сприяє утворенню ТСС різного таксономічного рівня.

Рівні організації простору або території країни можуть бути суворо- і слабо організовані.

Сувороорганізований простір більше асоціюється з містом. Його характеризують такі складові, як: планувальна структура, де обов'язково виділяються головні площі та вулиці, основні транспортні магістралі, промислові та складські зони, бульвари, сквери та парки, селітебна зона тощо. До сувороорганізованих просторів можна віднести три типи регіонів: курортні райони, території, які утворюються містами з населенням більш ніж 300 тис. жителів та їх оточенням; території, які включають міста з населенням від 100 до 300 тис. жителів та їх оточення.

Слабоорганізовані простори – порівняно слабо заселені та забудовані території, які слабо покриті мережами комунікацій. Тут маємо наявні зовні ознаки слабоорганізованого простору, серед яких – рідка мережі поселень, нерозвинута мережа доріг, понижена щільність населення тощо. Але головною особливістю цього рівня організації простору є низька матеріальна база виробництва та інфраструктури. До цих територій належать райони піонерного, дисперсного, відносно рівномірного екстенсивного освоєння, відносно рівномірного сільськогосподарського освоєння, проте з помітним розвитком промисловості, відносно рівномірного сільськогосподарського освоєння, але з переважанням у господарстві промисловості, яка розміщується в малих та середніх містах.

Виділяються просторові зони і території людини:

- Сімейна територія.
- Територіальна община (передбачає територію мисливського, землеробського, а пізніше й іншого соціально-виробничого колективу).
- Державна територіальна організація.
- Наддержавна територіальна організація (ООН або НАТО, ЄС).

На кінець ХХ століття склалось 5 видів територій:

1. Державна територія (знаходиться під суверенітетом певної держави).
2. Міжнародна територія (поширюється суверенітет будь-якої території).
3. Територія зі змішаним режимом (континентальний шельф і морські економічні зони).
4. Територія із перехідним режимом (колишні колоніальні території, протекторати і домініони, кондомініуми).
5. Адміністративна територія як частина державної (території, які визначаються внутрішнім територіально-адміністративним устроєм держави).

У людини, як і в інших біологічних видів біосфери існують свої охоронні зони і території. Питання це досить актуальне і цікаве, але недостатньо досліджене. Саме знання про просторові зони та території людини можуть допомогти зрозуміти власну поведінку та поведінку інших людей, прогнозувати реакцію та дії людей в процесі безпосереднього спілкування. Отже, під територією людини слід розуміти такий простір, який людина вважає своїм, ніби цей простір є продовженням її фізичного тіла.

Виділяють такі території людини: інтимна зона (від 15 до 46 см), особиста зона (від 46 см до 1,2 м), соціальна зона (від 1,2 до 3,6 м), суспільна зона (більш як 3,6 м).

3. Поняття регіональної свідомості та менталітету соціуму

Людина з її соціальними потребами та цілями стає найбільш впливовим елементом біосфери, поступово визначає хід її еволюції. То ж важливими ознаками та предметом дослідження багатьох соціальних та природно-соціальних наук стають такі категорії, як «свідомість», «менталітет» та ін.

Це питання з боку географії, в тому числі суспільної та соціальної географії досліджено недостатньо, хоча в останні роки і з'явилися такі наукові дослідження та напрямки. Найбільш широко зазначені питання розглядалися в зарубіжній географії, зокрема, в поведінковій географії США.

В Україні ці питання частково розглядалися Я. Олійником та А. Степаненком, О. Шаблієм, Л. Немець та іншими географами.

Менталітет – це характер та лад людського мислення, що реалізується на рівні свідомості, але базується на сфері підсвідомого, що включають в себе архетипи як окремої особистості, так і етносу в цілому.

Регіональна свідомість – система поглядів та уявлень, безпосередньо пов'язаних з проживанням на певній території. Складовими її компонентами є: просторова самоідентифікація, територіальні уявлення, регіональний менталітет і територіальні інтереси.

Просторова самоідентифікація – це індивідуальне світосприйняття кожної людини і відчуття «своєї території». Її межі можуть залежати від просторових знань людини, її мобільності, характеру трудової, рекреаційної та ін. діяльності, а також від особистих характеристик.

Територіальні уявлення поділяють на дві групи: територіальні (розміщення певних об'єктів і явищ) і атрибутивні знання, які належать до різних властивостей географічних об'єктів.

Регіональний менталітет формується за рахунок більшості специфічних місцевих рис і в способі мислення населення.

Територіальні інтереси – це уявлення про території відносно цілей і способів їх соціально-економічного розвитку.

Виділяють такі рівні менталітету:

- *індивідуальний* – виділяється на рівні окремої людини, особистості;
- *суспільний* – на рівні окремих груп, які відрізняються одна від іншої національними, етнічними, професіональними, віковими та іншими особливостями.

Менталітет соціуму виділяється на рівні суспільства, що охоплює всі групи, на рівні цілого народу, який проживає у межах даної країни, умовах певної історико-соціокультурного та природно-географічного середовища й безперервно відтворюється в поколіннях.

4. Поняття про соціально-географічний процес, його структуру.

Поняття «соціогеосистема»

Соціальний процес – послідовна зміна станів суспільства та його окремих систем і елементів соціальних груп, верств, прошарків, людини.

Соціальні зміни – конкретний вид руху соціальних явищ і соціальних структур у суспільстві.

Соціально-географічний процес – послідовна закономірна зміна ситуацій в розвитку соціумів в історичному та географічному контексті.

Соціально-географічний процес – зміни соціальних складових соціогеосистем в просторово-часовому географічному континуумі.

Поняття «соціогеосистема» повністю відображає комплексний географічний підхід і констатує відсутність у об'єкті досліджень соціальної географії дискримінуючих відношень між елементами типу «хазяїн» (головний) – «до-вкілля» (підлеглий, підкорений). Але головна відмінність полягає у тому, що соціогеосистема у соціальній географії розглядається як ландшафтне середовище формування і розвитку властивостей соціуму, його менталітету, відношення до інших соціальних підсистем і навколишнього природного середовища під впливом різноманітних факторів, що мають просторово – часовий географічний вимір і в свою чергу залежать від соціуму.

Соціогеосистема визначається Л.Немець як гетерогенна система, яка містить різні за рівнем узагальнення та ієрархії соціальні елементи або підсистеми, а також техногенні, кісні та біогенні елементи (підсистеми), що знаходяться у взаємодії через потоки речовини, енергії та інформації в географічному просторово – часовому континуумі.

Основні поняття теми: *акваторія, геоторія, географічний об'єкт, ареал, система, соціогеосистема, простір, час, соціально-географічний простір, соціально-географічний час, менталітет, регіональна свідомість, територіальні уявлення, територіальні інтереси, соціально-географічний процес.*

Питання для самоперевірки знань:

1. Розкрийте поняття «простір – час».
2. Особливості соціально-географічного простору та часу.
3. Які рівні організації соціально-географічного простору виділяються в соціальній географії?
4. Розкрийте поняття регіональної свідомості та менталітету соціуму.
5. У чому полягають особливості соціально-географічного процесу.
6. Особливості поняття «соціогеосистема».

Лекція 5. Методи та організація соціо-географічних досліджень

План лекції:

1. Основні методологічні принципи соціально-географічних досліджень.
2. Соціологічні підходи до вивчення соціально-географічних явищ та процесів.
3. Види та типи соціально-географічних досліджень.
4. Поняття соціально-географічного факту.
5. Програма соціально-географічного дослідження.
6. Методи соціально-географічних досліджень.

1. Основні методологічні принципи соціально-географічних досліджень

Говорячи про соціально-географічні дослідження, треба розрізнити основні методологічні принципи досліджень, які й відрізняють дану науку від інших.

Методологія – це стратегія наукового пізнання. **Принцип** – це основне вихідне положення будь-якої теорії, вчення, науки, світогляду. Принцип виступає як перше і найабстрактніше визначення ідеї, як початкова форма систематизації знань.

Я. Олійник та А. Степаненко виділяють такі основні методологічні принципи соціально-географічних досліджень: територіальності, комплексності, регіональної цілісності, системності та екологічності.

Принцип територіальності передбачає вивчення типу просторового групування ресурсів, природокористування та форм матеріалізації виробничого процесу на території регіону, а також характеру життєдіяльності населення разом з його соціально-культурними, національними, духовними інтересами та потребами.

Важливим для соціальної географії та її досліджень є дотримання **принципу комплексності**. Цей принцип трактується досить неоднозначно. Деякі вчені вважають, що комплексність передбачає відображення в прогнозі всіх основних завдань розвитку регіону в їх взаємозв'язку та взаємовпливі, а саме – економічних, демографічних, соціальних, екологічних тощо. Є й інша думка про поняття комплексності. Так, наприклад, в господарській практиці її розуміють як забезпечення пропорціонального та збалансованого розвитку регіону. Під **комплексністю** слід розуміти взаємообумовлений та пропорційно взаємопов'язаний розвиток геосистеми як єдиного цілого, який забезпечує зв'язок усіх підсистем і елементів. В такому розумінні комплексність досить органічно пов'язує всі аспекти проблем функціонування регіональних комплексів як цілісних систем: соціальних, економічних, науково-технічних, природних, екологічних.

Принцип регіональної цілісності впливає з об'єктивного взаємозв'язку соціальних, природних та економічних процесів та явищ, які взаємодіють у певному територіальному просторі, а також законів, що є спільними для природи та суспільства.

Принцип регіональної цілісності означає рівень інтегрованості, самодостатності, автономності геосистем, що характеризуються складною внутрішньою структурою. Важливою ознакою регіональної цілісності є й протиставленість цих геосистем оточенню, пов'язаному з внутрішньою активністю.

Вона характеризує їх якісну своєрідність, обумовлену властивими їм специфічними закономірностями функціонування і розвитку.

Принцип системності розглядає геооб'єкт як складну динамічну систему. Згадаємо, що під системою слід розуміти сукупність елементів, що перебувають у відношеннях і зв'язках один з одним і утворюють певну єдність або цілісність. Для кожної геосистеми є характерним не тільки наявність зв'язків і відношень між елементами, що її утворюють, а й нерозривна єдність з довкіллям, у взаємодії з яким вона й виявляє свою цілісність. Дуже важливою особливістю систем є передача в них інформації, а також наявність процесів управління системою.

Принцип екологічності. Даний принцип властивий географічним дослідженням, оскільки географія вивчає як суспільство так і географічне середовище, а також взаємовідносини людини та природи. Географам завжди було притаманне прагнення розглядати Землю як Ойкумену – оселю людства, її природно-географічне середовище.

2. Соціологічні підходи до вивчення соціально-географічних явищ та процесів

Мова йде про застосування соціологічних підходів у соціально-географічних дослідженнях. Так, зокрема, соціологи при вивченні та поясненні соціальних явищ та процесів застосовують основні такі підходи:

Демографічний, який характеризує суспільство через вивчення населення, особливо народжуваності, смертності та міграції, пов'язаної з цим діяльністю людей.

Психологічний, який пояснює поведінку людей, пояснює та розкриває мотиви, які стоять за нею, думки, соціальні установки, уявлення людину про себе та інших, формування та поширення настроїв у різних ситуаціях, які можуть бути пов'язані з панікою, якимось іншими небезпечними для людини ситуаціями.

Коллективістський, що застосовується при вивченні соціальних груп або різноманітних організацій. Такий підхід соціологи застосовують через те, що при вивченні соціальних груп різного характеру та складу, вважають їх колективами індивідів. За його допомогою можна аналізувати процес конкуренції між політичними партіями, різні релігійні та інші соціальні конфлікти, процес появи різних соціальних груп для захисту своїх інтересів тощо.

Важливим є цей підхід і при вивченні колективної поведінки в різних нестандартних ситуаціях (поведінка натовпу в складній ситуації, діяльність різних соціальних рухів, наприклад, боротьба національних меншин за свої права в різних країнах світу).

Взаємовідносинний, який передбачає виявлення людських взаємовідносин у суспільному житті. Останнє розглядається через взаємодію одної людини з іншою, обумовлену їхніми ролями, а не через певних людей, які беруть у ньому участь. При цьому роллю називають поведінку, яку очікують від людини з певних соціальним статусом (роллю у групі тощо). Кожна людина в процесі свого життя виконую досить різні соціальні ролі; батько, студент, споживач, бізнесмен тощо. Соціологи довели, що поведінка людини залежить в значній мірі від виконання відповідної соціальної ролі.

Культурологічний, який дає змогу проаналізувати поведінку у зв'язку з культурологічними елементами, як певні норми та цінності. При такому підході правила поведінки, норми, треба розглядати як фактори, що регулюють вчинки окремих людей та цілих соціальних груп. (В певному суспільстві існують і відповідні норми та цінності, які й пояснюють відповідно поведінку людей. Вони можуть досить розрізнятися між собою. Наприклад, норми поведінки різних релігійних, етнічних груп тощо).

Ідеї, що визначають, які суспільні цілі є нормою, входять до іншого аспекту культури. Саме ці ідеї, поняття, називаються цінностями і є основою соціальних норм.

Отже, цінності – це переконання відносно цілей, до яких люди прагнуть, а також до основних засобів їх досягнення (термінальні та інструментальні цінності), що розподіляються у суспільстві (спільності).

Наприклад, у суспільстві, де людське життя цінується високо, є стійкі норми, які засуджують вчинки вбивства, зівалтування, заподіяння шкоди здоров'ю іншим людям.

3. Види та типи соціально-географічних досліджень

Всі соціально-географічні дослідження можна поділити на три великі види: теоретичні, емпіричні, прикладні.

Теоретичні дослідження – дослідження, направлені на побудову теорії і формування нового знання, вироблення теоретичного знання про об'єктивну дійсність, а також встановлення зовсім нових понять, наукових категорій, які відбивають істотні властивості соціально-географічних явищ, процесів та станів.

Емпіричне дослідження (переводиться з грецької як дослід) – наукове дослідження, яке передбачає отримання факто фіксуючого знання.

В результаті емпіричного знання можна одержати систему фактів і емпіричних залежностей, які складають емпіричний базис соціально-географічного знання. В результаті цього дослідження можна одержати систему фактів і емпіричних залежностей, які складають емпіричний базис со-

ціально-географічного знання. При такому підході, *науковий факт* – це не початок, а підсумок емпіричного дослідження.

Прикладні соціально-географічні дослідження – це такі дослідження, які орієнтовані на практичне вирішення соціально-географічних проблем, пов'язаних з регулюванням певних суспільного життя, соціальних процесів, прогнозуванням і управлінням в чітко окреслених сферах.

Можна виділити наступні типи соціально-географічних досліджень: *пілотажні, польові, панельні, лонгітюдні, міждисциплінарні (комплексні)*.

Польове дослідження – це соціологічне дослідження, яке спрямоване на безпосереднє і всебічне вивчення соціально-географічного об'єкта в нормальних, природних умовах, в соціальному контексті його повсякденного життя. Сюди відносяться опитування, анкетування на місці (в соціальному середовищі). Метою такого дослідження є збір первинної соціологічної інформації. Іноді таке дослідження називають «обстеженням», «емпіричним обстеженням» тощо.

Панельне дослідження, що переводиться з англійської як панель, список і являє собою різновид повторного дослідження. Мета такого дослідження – це вивчення змін, які відбуваються в якійсь частці соціуму протягом певного проміжку часу.

Лонгітюдне дослідження, що в перекладі з англійської означає – довгота. Це вид повторного дослідження, в процесі якого здійснюється тривале періодичне спостереження за одними й тими ж особами як членами соціуму або соціальними об'єктами.

Міждисциплінарні дослідження, від латинського «дисципліна», що значить – вчення, наука. Це форма організації досліджень, яка передбачає співпрацю між представниками різних дисциплін у вирішенні комплексної практичної або наукової проблеми.

4. Поняття соціально-географічного факту

Соціально-географічні факти можна розглядати в онтологічному та логіко-гносеологічному значеннях.

Отже, в **онтологічному значенні, факти** – це будь-які не залежні від спостерігача стани діяльності або події, що відбулися. **В логіко-гносеологічному значенні фактами** називають обґрунтоване знання, отримане через описання окремих фрагментів реальної діяльності в деякому строго визначеному просторово-часовому інтервалі. Це елементарні компоненти системи знання.

В соціально-географічних дослідженнях вживається ще й інше поняття «**статистичний факт**», котрий можна визначити як типові зведені чис-

лові характеристики, які ґрунтуються на спеціально організованому масовому спостереженні соціальних явищ або процесів.

5. Програма соціально-географічного дослідження

Програма соціально-географічного дослідження є науковим документом, який вміщує основні методологічні, методичні та процедурні питання дослідження соціально-географічного об'єкта. Основою соціально-географічного дослідження є проблемна ситуація, яка породжує предмет дослідження. Треба розрізняти *соціальні і наукові* проблеми.

Соціальна проблема – це соціальна, життєва суперечність, яка потребує організації цілеспрямованих дій для її розв'язання.

Наукова проблема – це стан «знання про незнання». Тобто у науковій проблемі фіксується суперечності між знаннями про потреби суспільства і його організацію в певних практичних і теоретичних діях, з одного боку, і незнанням шляхів і засобів реалізації цих дій – з другого.

Програма соціально-географічного дослідження виконує три основні функції: *методологічну; методичну; організаційну*.

Сама програма соціально-географічного дослідження складається (як і соціологічного) з двох розділів: *методологічного та методико-процедурного*.

Методологічний розділ складається з наступних елементів: формулювання проблеми, визначення мети, завдання дослідження; визначення об'єкта і предмета дослідження; інтерпретація основних понять; формулювання робочих гіпотез.

Методико-процедурний розділ програми включає: стратегічний план дослідження; визначення основних процедур збору та аналізу первинних даних.

Важливою складовою програми дослідження є *стратегічний план* дослідження. План дослідження ділиться на розвідувальний, аналітичний та експериментальний, кожен з яких передбачає проведення певних етапів.

Визначення процедур збору і аналізу первинних даних – це не менш важливий елемент програми соціально-географічних досліджень. В залежності від встановленого стратегічного плану соціально-географічних досліджень, тобто, від поставленої мети досліджень вибираються відповідні процедури отримання і обробки фактичного матеріалу.

Головні елементи робочого плану окремого соціально-географічного дослідження можна розділити на чотири часові етапи:

1. Період розробки теоретичної концепції і програми даного дослідження. На реалізацію цієї стадії доцільно відвести до 30% всього часу, відведеного на дослідження.

2. Польовий період, тобто, час на збирання первинних даних, їх підготовку для введення в комп'ютер тощо – приблизно 20% відведеного часу.

3. Період обробки і аналізу даних, включаючи проміжні наукові звіти за результатами попереднього аналізу – приблизно 40% часу дослідження.

4. Час на оформлення заключних звітів і публікацій – до 10% часу.

Необхідно мати на увазі, що наведена структура часу і витрат на проведення соціально-географічного дослідження не є догмою, вона може змінюватись в залежності від особливостей авторського колективу, конкретних умов роботи, терміновості її виконання тощо.

6. Методи соціально-географічних досліджень

Методи, з одного боку, відображають вже пізнані закони сфери, яка досліджується, а з іншого – виступають як засіб подальшого пізнання. Тобто, метод виступає одночасно і як результат процесу пізнання, і його необхідна передумова.

Методи інформаційного забезпечення соціально-географічних досліджень: спостереження, опитування, експеримент, контент-аналіз, вибірковий метод тощо.

Спостереження – це метод отримання первинної інформації. Він ґрунтується на безпосередньому візуальному та слуховому сприйнятті процесів та явищ, стосовно об'єкта, який вивчається. Це безпосередня, пряма реєстрація подій дослідником.

За ступенем формалізації спостереження поділяються на *структуралізовані (контрольовані) та неструктуралізовані (неконтрольовані)*. Перші здійснюються за раніше розробленим планом. Другий вид відповідно – такий вид спостереження, при якому визначено заздалегідь лише об'єкт спостереження. Цей вид частіше використовують на початку дослідження з метою з'ясування проблемної ситуації.

За умовами проведення спостереження виділяють польові та лабораторні спостереження. За регулярністю проведення – систематичні та випадкові.

Опитування – це метод безпосереднього спілкування з людьми з метою одержання первинної інформації. Опитування як метод поділяється на інтерв'ю та анкетні опитування.

Інтерв'ю – це цілеспрямована бесіда, ціль якої отримати відповіді на запитання, які передбачені програмою дослідження. Залежно від числа респондентів розрізняють індивідуальні та групові інтерв'ю. Респондент – особа у якої беруть інтерв'ю.

Анкетування – це метод збору інформації за допомогою опитувального листка з певними запитаннями. Заповнюється опитуванням за наведеними в ньому правилами. Ці правила вимагають, щоб питання в анкеті були сформульовані чітко, однозначно, зрозумілою доступною мовою.

Анкетні опитування використовуються для збору інформації про реальний стан справ в певній галузі, їх оцінку, інтереси, мотиви діяльності респондентів.

Анкетування бувають: роздавальне; поштове; пресове. Найбільш поширеним є роздавальне анкетування, при якому респондент одержує анкету безпосередньо із рук дослідника.

Експеримент – це спосіб отримання інформації про кількісну та якісну зміну показників діяльності й поведінки об'єкта в результаті впливу на нього деяких керованих і контрольованих факторів (перемінних). Необхідність застосування соціального експерименту виникає тоді, коли потрібно вирішити завдання, пов'язані з дослідженням реакції певної соціальної групи на внутрішні або зовнішні фактори, якщо ці завдання не можуть бути вирішені іншим шляхом. Отже завдання соціального експерименту полягає в тому, щоб визначити показники групи на ті чи інші фактори в штучно створених і контрольованих умовах.

Контент-аналіз – метод досліджень текстів, документальної інформації. До речі, документальною називають інформацію, яка фіксована в друкованому або рукописному тексті, на магнітній стрічці, кіноплівці тощо.

Це метод кількісно-якісного вивчення або аналізу змісту документів з ціллю виявлення або виміру соціальних фактів та тенденцій, що містяться в зазначених документах. Об'єктом контент-аналізу можуть бути зміст газет, публічних виступів, теле- та радіопередач, суспільних та особистих документів, соціологічних опитувань (інтерв'ю), відповідей на відкриті та закриті запитання анкет тощо.

Вибірковий метод – це метод вибіркового обстеження, що дає змогу робити висновки про характер розподілу ознак генеральної сукупності, яка вивчається. В основі методу розгляд деякої частини цієї генеральної сукупності, яку ще називають вибірковою сукупністю або вибіркою. Цю вибірку здійснює дослідник, тобто формує вибірку сукупність, а потім на основі законів статистики екстраполює одержані результати та висновки на генеральну сукупність.

Генеральна сукупність є сукупністю індивідів, для якої потрібно встановити закон розподілу випадкової величини і його параметри за однією або декількома характеристиками.

Генеральна сукупність – це множина елементів, яка має яку-небудь загальну характеристику, що свідчить про їх належність до даної системи. Такі системи називають також статистичними популяціями або універсами.

Вибіркова сукупність – частина генеральної сукупності, результати емпіричного дослідження якої щодо закону і параметрів розподілу за цими характеристиками поширюються на всю генеральну сукупність.

Якість вибірки оцінюється за основними двома показниками: репрезентативності та надійності.

Методи аналізу емпіричних даних соціально-географічних досліджень: статистичні; математичні; моделювання; системний аналіз; наукової систематизації; районування; парадигми; картографічний; регіональний і локальний аналіз; історичний; порівняльний тощо.

Кожен із зазначених методів представляє собою цілу систему засобів та прийомів, які окремо або у поєднанні один з одним дають змогу вирішувати різноманітні наукові та практичні завдання, які визначаються суспільством перед соціальною географією, тобто виступають соціальним замовленням.

Статистичний метод в соціально-географічних дослідженнях забезпечує отримання первинних статистичних матеріалів через безпосередніх їх збір (частіше в експедиційних умовах), або ж безпосередню роботу із статистичними матеріалами, наприклад – статистичні збірники, звіти тощо.

Математичний метод застосовується у всіх без виключення науках. Він має широке поле застосування і в географії взагалі, і в соціальній географії зокрема. Вчені виділяють три рівні застосування математичних методів в соціально-географічних дослідженнях.

Перший пов'язаний з застосуванням в соціальній географії кількісних мір та показників. Другий рівень пов'язаний з впровадженням в соціо-географічних дослідженнях певних математичних операцій, за допомогою яких виводяться емпіричні формули та рівняння, які розкривають сутність взаємозв'язків та залежностей географічних явищ. Третій рівень передбачає дедуктивну побудову моделей, які розкривають причинні зв'язки. При такому підході, рівняння, що пояснюють причинні залежності, виводяться чисто логічними міркуваннями.

Метод моделювання – передбачає застосування моделей для дослідження різноманітних об'єктів. При цьому можуть досліджуватися об'єкти пізнання на моделях, або ж вивчатися моделі існуючих явищ, процесів, предметів, а також передбачуваних (конструктивних) об'єктів. Зазначений метод є досить вагомим в науковому пізнанні світу, широко використовується для вирішення як суто теоретичних, так і безпосередньо – практичних завдань.

Модель – це спрощене відтворення реальності, яке відбиває в узагальненій формі її істотні властивості. Модель являє собою логічний або математичний опис компонентів і функцій модельованого об'єкту або процесу.

Метод системного аналізу є досить поширеним в соціально-географічних дослідженнях. Системний аналіз оснований на системному підході. Суть його в тому, що всі об'єкти матеріального світу і соціально-економічні утворення розглядаються у вигляді систем. Метод дає можливість прослідкувати прямі та зворотні зв'язки, вплив підсистем єдиної (окремої) системи та її елементів, розглядати взаємодію складних систем, до яких належать і соціально-географічні, бо їм притаманні такі характеристики, як цілісність, емерджентність (поява нових властивостей).

Наукова систематизація має велике значення як для теоретичних досліджень, так і для практики соціально-географічних досліджень. Вона забезпечує виявлення певного порядку в досліджуваних явищах, можливість аналізувати підсумкові знання про їх подібність та відмінність, полегшення процесу вивчення складних геосистем, виявлення їх внутрішніх закономірностей.

Існують два основних типи систематизації: *дедуктивна (теоретична, логічна)* та *індуктивна (емпірична)*. Серед основних видів систематизації можна виділити *класифікацію, типологію та групування*.

Метод районування – це територіальна систематизація, яка являє собою процес розчленування території на відносно цілісні частини. Але треба пам'ятати, що кожен район відрізняється від класів, таксонів, типів насамперед унікальністю свого місцезнаходження (просторовий фактор).

Метод парадигм, який використовується в наукових дослідженнях. Він називається ще *методом дослідницької програми*. Парадигма виражає певну сукупність фундаментальних основ наукового знання і є вихідною концептуальною схемою, свого роду моделлю постановки проблем та їх вирішення. Часто під парадигмою розуміють великі теорії або групи теорій, загальнопризнані досягнення у певній галузі науки.

Картографічний метод – один з найважливіших в арсеналі дослідницького апарату соціально-економічної географії і географії взагалі.

За допомогою карт виконується інформаційна, пізнавальна, пояснююча функції. Але застосовувати цей метод є сенс лише у поєднанні з іншими методами, щоб використати карту як вихідний матеріал для наступних дослідницьких операцій, за допомогою яких можна здійснити просторовий аналіз соціально-економічних явищ та процесів, провести їх територіальну диференціацію та виконати відповідне районування.

Можливості картографічного методу значно розширюються із застосуванням аерокосмічних зйомок. Вони дають змогу складати динамічні карти, які показують зміни просторових утворень, рух сільськогосподарських робіт та ін.

Порівняльний метод. Він покликаний виявити важливі риси подібності та відмінності територій у розселенні.

Основні поняття теми: методологія, принцип, панельне, лонгітюдне, пілотажне, польове дослідження, факт, програма соціально-географічного дослідження; спостереження, опитування, експеримент, контент-аналіз, вибірковий метод; статистичний, математичний методи, моделювання, системного аналізу (наукова систематизація, класифікація, типологія, групування); метод районування, метод парадигм; картографічний, історичний, порівняльний методи.

Питання для самоперевірки знань:

1. Які види та типи соціально-географічних досліджень виділяють?
2. Чому програма є важливим документом соціально-географічного дослідження?
3. Які функції виконує програма соціально-географічного дослідження?
4. Що таке соціальна і наукова проблема, як її визначити?
5. Чим відрізняються різні види планів соціально-географічного дослідження, які їх етапи?
6. Назвати головні елементи робочого плану теоретико-прикладного соціально-географічного дослідження та його основні часові етапи.
7. Назвати основні методи інформаційного забезпечення соціально-географічних досліджень та їх особливості?
8. Які бувають анкетні опитування і коли і як вони використовуються?

ЛЕКЦІЯ 6. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ

План лекції:

1. Основні поняття географії соціально-демографічного розвитку.
2. Фактори, які впливають на зміни народонаселення.
3. Якість життя населення. Євгеніка та євгенічні рухи.
4. Теорії та концепції народонаселення.
5. Сучасні процеси в зміні народонаселення. Соціально-демографічна політика.

1. Основні поняття географії соціально-демографічного розвитку

Враховуючи те, що соціальна географія тісно пов'язана з вивченням соціальних процесів та проблем, треба згадати основні особливості соціально-демографічного розвитку.

Народонаселення як соціально-географічне поняття означає – сукупність людей, що проживають на всій території Землі або в межах конкретної географічної території, континенту, країни.

Першою важливою характерною ознакою народонаселення є його постійне відтворення шляхом безперервної зміни поколінь. В географії це називається природним відтворенням або природним рухом населення.

Другою ознакою народонаселення є забезпечення його тривалого існування через безперервне виробництво засобів для життя (продукти харчування, одягу, знарядь праці тощо).

Третя ознака народонаселення – детермінація розвитку населення суспільними відносинами. Саме вони перетворюють сукупність людей із простої відновлювальної популяції в народонаселення.

Основними показниками, які характеризують народонаселення виступають: чисельність населення та його динаміка, інтенсивність окремих демографічних процесів (народжуваність, смертність, природний приріст, шлюбність); розселення, урбанізація, міграція; віково-статевий склад і сімейний стан; рівень освіти; расовий, мовний, етнічний та релігійний склад; показники, які відбивають соціально-економічну структуру народонаселення, економічно активне населення, його професійний та класовий склад, зайнятість.

2. Фактори, які впливають на зміни народонаселення

На зміни народонаселення впливають такі основні фактори: народжуваність (фертильність), смертність, міграція, тривалість життя та ін.

Рух населення виражається в його зростанні, застої або занепаду. Однією із найочевидніших причин таких тенденцій є рівень фертильності населення.

Народжуваність населення — процес дітонародження в сукупності людей, які складають покоління або в сукупності поколінь — населенні. Для характеристики народжуваності використовують систему таких показників:

- *загальний коефіцієнт народжуваності* (число народжених живими на 1000 чол. населення), який вимірюється в проміле (‰);
- *вікові коефіцієнти народжуваності* (число народжених живими у матерів певного віку на 1000 жінок того або іншого віку);
- *сумарний коефіцієнт народжуваності*, який розраховується як сума однорічних вікових коефіцієнтів народжуваності, поділена на 1000 (тобто в розрахунку на одну жінку) та ін.

Смертність населення – процес вимирання покоління. Це масовий процес, який складається із множини одиночних смертей, які настають у різному віці та визначають у своїй сукупності порядок вимирання реального або

гіпотетичного покоління. Смертність характеризують такі показники: загальні коефіцієнти смертності (тобто число померлих в розрахунку на 1000 чол.), віковий коефіцієнт смертності, показник дитячої смертності в розрахунку на 1000 новонароджених тощо.

Механічний рух населення – різні види територіального переміщення населення. Цей термін з'явився в другій половині XIX ст. У сучасній науковій літературі, як правило, використовується термін «міграція населення».

Міграція населення – переміщення людей (мігрантів) через кордони тих чи інших територій з переміною місця проживання назавжди або на більш чи менш тривалий період.

Природний рух населення – зміна чисельності та складу населення в результаті народжуваності й смертності без урахування механічного переміщення. Природний рух населення характеризується абсолютними і відносними показниками.

Шлюбність – процес утворення шлюбних (подружніх) пар в населенні, який включає вступ у перший і повторні шлюби.

Тривалість життя – інтервал між народженням і смертю, дорівнює віку смерті. Це показник демографічної статистики, що являє собою узагальнену характеристику смертності.

Якість населення — сукупність властивостей народонаселення, що характеризують його відтворення в системі соціальних і природних відносин.

3. Якість життя населення. Євгеніка та євгенічні рухи

Для визначення якості життя населення необхідно розглянути такі поняття:

- умови життя (екологічне середовище, характер житлових умов, стан комунальної інфраструктури);
- спосіб життя (сукупність форм життєдіяльності людей);
- рівень життя (фактичний рівень споживання матеріальних, духовних і соціальних благ та послуг).

Якість життя населення – можливість людей під дією низки геопросторово організованих чинників задовольняти власні потреби та інтереси (фізичні, економічні, соціальні, екологічні, духовні) в умовах сталого розвитку.

Добробут і бідність характеризують полярні рівні якості життя населення. Із категорією «якість життя» тісно пов'язане поняття «людський розвиток». Згідно зі Звітом ООН по людському розвитку у світі (Human Development Report) під цим поняттям розуміють процес зростання можливостей людини у сферах добробуту, безпеки, здоров'я і духовності. На всіх рівнях розвитку визначальними визнаються три можливості: можливість про-

жити довге життя, зберігаючи добре здоров'я; можливість здобути освіту; можливість доступу до засобів, що забезпечують гідний життєвий рівень.

Схема критеріїв і статистичних показників якості життя

Інтегральні характеристики	Часткові критерії та розрахунково-статистичні показники
1. Якість населення	1.1. Якість відтворення та фізичного здоров'я 1.2. Здатність утворювати та зберігати сім'ї 1.3. Рівень освіти та культури 1.4. Рівень кваліфікації
2. Благополуччя населення	2.1. Реальні доходи і витрати 2.2. Забезпеченість житлом та власністю 2.3. Забезпеченість потужностями інфраструктури суспільства 2.4. Характеристики самодостатності розвитку (в промисловості та сільськогосподарському виробництві)
3. Якість соціальної сфери	3.1. Умови праці 3.2. Фізична та майнова безпека 3.3. Характеристики соціальної патології 3.4. Характеристики соціальної та територіальної мобільності населення 3.5. Соціально-політичне здоров'я суспільства
4. Якість екологічної ніші	4.1. Стан повітряного басейну 4.2. Стан водного басейну 4.3. Стан ґрунтів 4.4. Біологічне різноманіття 4.5. Стан природних екосистем
5. Природно-кліматичні умови	5.1. Наявність природних ресурсів 5.2. Кліматичні умови 5.3. Частота форс-мажорних обставин

Саму «якість життя населення» у суспільній географії слід розуміти як можливість людей під дією низки геопросторово організованих чинників задовольняти власні потреби та інтереси (фізичні, економічні, соціальні, екологічні, духовні) в умовах сталого розвитку.

Проблема поліпшення людського роду притягувала до себе увагу філософів на протязі багатьох віків. Ними переймались Платон, Т. Кампанелла (Італія), П. Тейяр де Шарден (Франція) та багато інших. Упродовж своєї історії людство намагалось різними шляхами поліпшити рід людський. Одним з напрямків був *селективний метод*. Класичний приклад цього методу – *знищення слабих і хворих немовлят чоловічої статі в Спарті*. Живими залишали лише тих, хто мав фізичні якості, необхідні майбутнім воїнам. Така жорстка чистка генофонду не була усвідомленою метою, її можна вважати побічним наслідком вирішення поточних державних завдань.

В 1883 році британський вчений, двоюрідний брат Чарльза Дарвіна, Френсіс Гальтон (1822-1911) ввів термін «*евгеніка*». Ним він позначав поліпшення людства шляхом штучного втручання в процес природного відбору.

Євгеніка (від гр. – значить благородний, гарного роду) – вчення про спадкове здоров'я людини і шляхи його покращення. Воно покликане вивчати фактори, які впливають на поліпшення спадкових якостей майбутніх поколінь через накопичення «расою» корисних спадкових ознак. Євгенічна ідея полягає в оптимізації генофонду, створенні генетичної основи, найбільш сприятливої для здоров'я, виживання і процвітання людства.

Метою євгеніки є вплив на передачу генетичного матеріалу, щоб допомогти позитивним властивостям перейти до наступного покоління і уникнути передачі негативних властивостей. Деякі аспекти євгеніки сьогодні широко визнані. Євгеніка підіймає досить серйозні етичні питання, бо згідно з Гальтоном, потрібно прийняти закон, за яким злочинці та неповноцінні люди повинні підлягати примусовій стерилізації, а бездітні генії були зобов'язані розмножуватися на благо людства.

На початку ХХ ст. науковою основою євгеніки стала генетика. Селекція стала основним методом контролю над структурою генофонду.

У другій половині ХХ ст. з'явилась генна інженерія (сукупність прийомів, за допомогою яких можна змінювати в потрібну сторону спадковість живих істот, тобто виправляти генетичні дефекти, створювати форми рослин, тварин, мікроорганізмів, які володіють певними раніше заданими ознаками). В основу генної інженерії покладено введення в реципієнтні клітини (статеві або соматичні) певного генетичного матеріалу, а потім на основі цього, отриманні відповідних ознак у організму, який підлягає генно-інженерній операції.

Найважливішою проблемою сучасної євгеніки є оптимізація генофонду, найбільш сприятливого для спадкового здоров'я людини. Цю проблему можна вирішити декількома напрямками в євгенічному русі.

Перший переслідує мету запобігти народженню дітей в осіб з небажаними генами. Пов'язаний він більш з пропагандою до утримання від народження дітей у деяких категорій людей. Сумарний результат таких заходів невеликий.

Другий напрям спрямований на заохочення народжуваності серед певних категорій людей, яких можна вважати корисними громадянами суспільства. Реалізація цього – ретельний підбір шлюбних пар, штучне запліднення тощо. Але запропоновані євгенікою методи з етичних міркувань мало придатні для більшості людей.

Третій напрям євгенічного руху, пов'язаний саме з генною інженерією. В рамках цього напрямку можна вирішувати значну кількість сучасних проблем, пов'язаних з спадковістю людини, поліпшенням генофонду нації.

Четвертий напрям пов'язаний з клонуванням. Це вже реальність в нашому житті (шотландська Доллі і американська мавпа). Звичайно клону-

вання може створити умови для «перенесення душ», дозволить людині оновлювати тіло, як старий одяг.

4. Теорії та концепції народонаселення

Розвиток теорій народонаселення беруть свій початок ще з класиків політичної економіки А. Сміта та Д. Рікардо.

К. Маркс (німецький політ економ і юрист) сформулював закон народонаселення, властивий капіталістичному способу виробництва.

Значного поширення набула теорія *оптимуму населення*. Вважається, що для кожної країни може бути знайдено оптимум, до якого треба прагнути, стимулюючи для цього або підвищення народжуваності, або її обмеження.

Значною проблемою для глобального соціуму залишається питання про наслідки зростання населення на планеті.

В цьому відношенні значної уваги заслуговують наукові дослідження англійського вченого Томаса Мальтуса (1766-1834). Він вперше зробив спробу дослідити динаміку зростання населення і соціально-економічних наслідків цього процесу в масштабах всієї планети.

Т. Мальтус – автор першої в історії науки *теорії народонаселення*. В 1798 р. він опублікував роботу «Досвід про закон народонаселення і його вплив на поліпшення суспільного добробуту». Його ідеї, які було викладено в цій роботі, лягли в основу мальтузіанства, яке можна визначити як сукупність концепцій, в яких необмежене зростання населення розглядається як головна причина соціальних бід, політичних потрясінь і екологічних катастроф. Мальтус провів в своїй теорії ідею біологічної природи відтворення населення.

Починаючи з 50-х років ХХ ст.. на планеті відбувся демографічний «вибух» і ідеї Т. Мальтуса отримали новий імпульс. Центральне місце в доктрині сучасного мальтузіанства займають проблеми зростання населення країн, що розвиваються.

В умовах звуження можливостей зростання населення досить актуальна проблема оптимального співвідношення темпів зростання, стану здоров'я і умов життя населення, яка вперше була поставлена прихильниками Т. Мальтуса. Ряд фахівців вважає, що якби все населення Землі жило за європейськими стандартами, то враховуючи наявні ресурси, фактори екології і життєвий рівень, населення Землі не перевищувало б 2,5 – 3 млрд. осіб.

Демографічний перехід – це концепція, яка застосовується в сучасній демографії для пояснення зміни типів відтворення населення. Теорія – Адольфом Ланді на поч. 20 ст.

Виділяють чотири фази демографічного переходу:

перша фаза – коефіцієнт природного приросту населення збільшується до найвищого значення;

друга фаза – коефіцієнт смертності продовжує знижуватися і досягає найменшого значення, проте коефіцієнт народжуваності знижується ще швидше, внаслідок чого приріст населення поступово уповільнюється;

третья фаза – підвищення коефіцієнта смертності, обумовленого демографічним старінням і одночасним уповільненням зниження народжуваності.

четверта фаза – коефіцієнт смертності підвищується, зближуючись з коефіцієнтом народжуваності, процес демографічної стабілізації закінчується.

5. Сучасні процеси в зміні народонаселення.

Соціально-демографічна політика

Демографічна політика являє собою комплекс економічних, адміністративно-правові, виховних і пропагандистських заходів, покликаних формувати суспільну думку.

Соціально-демографічна політика – цілеспрямована діяльність державних органів та інших соціальних інститутів у сфері регулювання процесів відтворення населення. Об'єктами демографічної політики може бути населення країни в цілому і окремих регіонів, соціально-демографічні групи, когорти населення, сім'ї певних типів або стадій життєвого циклу.

Принципова особливість демографічної політики полягає в дії на динаміку демографічних процесів не прямо, а опосередковано, через людську поведінку, прийняття рішень в сфері шлюбу, сім'ї, народження дітей тощо.

Демографічна політика проводиться або з метою збереження існуючих тенденцій демографічних процесів, або з метою їх зміни.

Демографічна політика здійснюється в більшості країн світу. Так, наприклад, в розвинених країнах, де знижені темпи приросту, навпаки, заохочується народжуваність. В багатьох країнах, які розвиваються, демографічна політика спрямована на стимулювання саме зниження народжуваності.

Основні поняття теми: народонаселення; ознаки народонаселення; чисельність населення та його динаміка розселення; урбанізація; міграція; віково-статевий склад і сімейний стан; рівень освіти; расовий, мовний, етнічний та релігійний склад; економічно активне населення, його професійний та класовий склад, зайнятість; демографія; відтворення населення; демографічний перехід; фази демографічного переходу; склад народонаселення; вікова структура населення; статевий склад населення; сімейний склад населення; загальний коефіцієнт народжуваності; вікові коефіцієнти народжуваності; сумарний коефіцієнт народжуваності; смертність населення; міграція населення; природний рух населення; шлюбність;

якість населення; евгеніка та евгенічні рухи; теорії і концепції народонаселення; соціально-демографічна політика.

Питання для самоперевірки знань:

1. Дати визначення поняття «народонаселення» та обґрунтуйте його характерні ознаки?
2. Дати визначення поняття «якість населення»? Що впливає на якість населення?
3. Обґрунтувати основні показники, що характеризують народонаселення?
4. Що вивчає наука «демографія» і яка її роль в сучасному суспільстві?
5. Дати визначення поняття «відтворення населення», пояснити роль держави в цьому процесі?
6. Чи можна управляти процесом відтворення населення? Якщо так, та якими засобами?
7. Що таке «евгеніка», в чому її суть?
8. Чи актуальними сьогодні є евгенічні ідеї Френсіса Гальтона?
9. Розкрити основні теорії та концепції народонаселення? Хто їх автори?
10. Дайте визначення та поясніть дію закону Т. Мальтуса?
11. Дати визначення поняття «демографічна політика»?
12. Пояснити та обґрунтувати особливості демографічної політики в різних країнах світу.

ЛЕКЦІЯ 7. СОЦІАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ

План лекції:

1. Сутність поняття «розселення». Соціальні аспекти розселення населення. Соціальні функції поселень.
2. Форми та чинники розселення. Міське та сільське розселення. Класифікація поселень.
3. Основні концепції розселення. Поняття агломерації та їх соціально-географічні особливості.
4. Урбанізація як соціально-географічний процес.

1. Сутність поняття «розселення». Соціальні аспекти розселення населення. Соціальні функції поселень

Біля половини площі земної кулі заселено зі щільністю приблизно 5 осіб на 1 кв. км. (на неї припадає біля 5% населення Землі). В той же час приблизно 5% території заселено зі щільністю більше 150 осіб. на 1 кв. км. Тобто, приблизно 1/20 населення Землі проживає на половині заселеної території суші, а на 1/20 частині території Землі проживає половина всього людства. Нерівномірність заселення підсилюється великою концентрацією населення в містах, а багато сільських територій заселені дуже мало.

Під **розселенням** як науковою категорією, розуміють – розміщення населення на території Землі і форми його територіальної організації у вигляді системи населених місць зі складною системою взаємовідносин.

Слід розрізняти основні елементи поняття **розселення**, вони в різних науках визначаються по-різному (населене місце, населений пункт, поселення).

За Б. Хоревим розселення: у соціологічному аспекті – просторова форма організації суспільства; у економічному – форма територіальної організації продуктивних сил; у географо-демографічному – розподіл і перерозподіл населення на території його проживання.

Соціальні аспекти розселення розкривають взаємозв'язок і співвідношення між соціальним розвитком людини та положенням її в системі розселення.

Серед основних соціальних функцій поселень, які вони виконують в суспільстві необхідно відзначити: *функцію просторового середовища проживання людини; функцію вираження зв'язку між самим поселенням та суспільством; функцію соціального розвитку населення.*

2. Форми та чинники розселення. Міське та сільське розселення.

Класифікація поселень

Форми розселення – поняття історичне, на протязі історичного розвитку людства вони змінюються, що теж пояснюється соціальними умовами життєдіяльності.

Умови життєдіяльності виступають основою соціалізації людини, вони розрізняються в різних населених пунктах (місто, село)), людина самостійно вибирає відповідні для себе, більш сприятливі, на її погляд і потреби, умови.

Важливим поняттям в соціальній географії є поняття «поселенські спільності».

Поселенські спільності – це сукупності людей, що мають загальне постійне місце проживання, залежать один від одного у повсякденному житті та здійснюють різноманітні види діяльності для задоволення своїх різноманітних потреб (економічних, соціально-культурних, релігійних, інформаційних, політичних тощо).

За визначенням Е. Алаєва: «поселення представляє собою територіально цілісний і компактний ареал концентрації населення зі всіма необхідними умовами й обладнанням для життя, праці та відпочинку людей»

Поняття поселення включає: територіальну групу населення, матеріальні форми, створені людиною територію, на якій розміщене поселення і проходить життя його мешканців.

Історично сформувалися різні форми розселення, серед яких слід відзначити:

- дисперсне (розсіяне) сільське розселення окремими подвір'ями – садибами;
- дисперсно-групове сільське розселення як переважаюча форма сільського розселення в світі;
- міста як найпоширеніша та найважливіша форма розселення;
- промислові поселення, що не досягли рівня міста, так звані малі центри виробництва;
- розселення кочових народів – козівництво як певна форма розселення зі специфічним господарським побутом.

Дуже часто зазначені форми розселення виступають як змішані, модифікуючись в залежності від нових умов суспільного розвитку.

Географічні умови виступають потужним фактором розселення, а тому для географів розселення є важливим об'єктом дослідження.

На процес розселення впливає цілий ряд різнопланових чинників. До географічних відносяться: географічне положення, природні умови та ресурси, територія тощо.

Територіальна диференціація компонентів природного середовища, а також вплив його на процеси розселення потребують проведення **комплексної оцінки** придатності території для проживання населення, а також промислового та житлового будівництва. Оцінка території за комплексом природних чинників може бути проведена трьома методами: **бальної, вартісної та комбінованої** оцінок.

При **бальній оцінці** окремі компоненти природного середовища оцінюються в балах, а потім виводиться інтегральний бал, на основі якого оцінюється вся територія.

Вартісна оцінка виражає питомі витрати, які необхідні для приведення фактичних витрат до нормального рівня.

Комплексна оцінка застосовується при розрахунку демографічної місткості території. **Демографічна місткість** території – це максимальна кількість жителів району, яка може бути розселеною в його межах за умови забезпечення найважливіших повсякденних потреб населення за рахунок ресурсів даної території із врахуванням збереження екологічної рівноваги.

В формуванні структури розселення значний вплив мають міграційні процеси, особливо це стосується показників міграційної місткості міст, міграційного потенціалу сільської місцевості, що вкупі характеризує ступінь міграційної рухомості населення.

Міграційна місткість – це кількість мігрантів, яких може прийняти місто залежно від кількості вільних робочих місць, житлового фонду та інших показників соціальної інфраструктури.

Міграційний потенціал – це максимальний обсяг відтоку населення із села при даних соціально-економічних умовах, тобто потенційна міграція, яка не призведе до деградації села.

Значний вплив на розселення здійснюють економічні чинники.

В залежності від місця в суспільному поділі праці і функціонального значення поселення поділяються на міські і сільські. Головною відмінністю в такому поділі є характер виробництва і людської діяльності.

Узагальненим **поняттям міста** є: населений пункт з певною чисельністю населення, що виконує промислові, організаційно-господарські, управлінські, культурні, транспортні та інші функції, а переважна більшість жителів зайнята поза сільським господарством.

Сільське розселення – форма територіальної організації життя населення на позаміській території у вигляді сукупності сіл, населених місць різних типів, призначених для постійного або тимчасового проживання.

Всі поселення (міські і сільські) в залежності від чисельності та функціонального значення поділяються на групи та підгрупи. Існують з цього приводу спеціальні Державні будівельні норми. Міста поділяються на: *малі* (до 50 тис. жителів), тут виділяють підгрупи: до 10 тис.; 10 – 20 тис.; 20 – 50 тис.; *середні* (50 – 100 тис.); *великі* (250 – 500 тис.); *крупні* (500 – 1000 тис.); *найкрупніші* (понад 1000 тис.). Останні називаються *містами-мільйонерами*.

Сільські поселення відповідно поділяються на: *малі* (до 0, 05 тис. жителів); виділяють підгрупи: до 0, 05 тис.; 0, 05 – 0, 2 тис.; *середні* (0, 2 – 0, 5 тис.); *великі* (0, 5 – 3 тис.), виділяють тут підгрупи: 0,5 – 1 тис.; 1 – 3 тис.; *крупні* (понад 5 тис.), виділяють підгрупи: більш як 3 до 5 тис.; понад 5 тис. жителів.

3. Основні концепції розселення. Поняття агломерації та їх соціально-географічні особливості

В процесі історичного розвитку людства, світового господарства, еволюції територіальної організації розселення, місто перестало бути єдиною і головною формою, бо з'являються нові групові форми і найпоширенішою з них стає *агломерація*.

Міська агломерація – це група найбільш наближених територіально населених місць, що характеризуються функціональною цілісністю, відносно розвинутими міжселищними зв'язками інтегративного характеру.

Важливе значення має так званий рівень централізації, що показує структурно-планувальні взаємовідносини міст – центрів агломерації та на-

селених місць. Показник показує домінуючу роль центрального міста над іншими населеними пунктами агломерації, а також виявляє міста, які претендують на роль лідера агломерації, а також дає можливість виділити моноцентричні та поліцентричні агломерації.

Коефіцієнт центральності показує відношення розміру «першого» (найкрупнішого за чисельністю) міста-центру до наступного – «другого», «третього» тощо міст меншого розміру.

Агломерації можуть бути моноцентричні або доцентрові, три центрові та поліцентричні. Міську агломерацію слід розглядати як систему розселення особливого виду, яка вже склалася і в межах якої сформувалися наступні структурні елементи: міста-центри; урбанізоване ядро; зовнішня зона.

Міські агломерації в процесі свого розвитку еволюціонують в конурбації та мегаполіси.

Конурбація – міська агломерація поліцентричного типу (ядром якої є кілька більш – менш однакових за розмірами і впливовістю міст).

Мегаполіс – найкрупніша форма розселення, що утворилася в результаті зростання великого числа сусідніх міських агломерацій і не представляє собою суцільної міської забудови.

Загальними рисами урбанізаційного розселення є: висока щільність мережі і інтенсивності розвитку міських поселень, велика насиченість і тіснота зв'язків між поселеннями та всередині них, різноманітність вибору (місць роботи, видів спілкування, відпочинку тощо), велика щільність контактів, ускладнення форм розселення.

Існують поняття «система поселень» (Я. Олійник, А. Степаненко) та «система розселення» (О. Шаблій).

Система поселень – це цілеспрямовано сформована група міських і сільських населених місць різних величини і народногосподарського профілю, які об'єднані розвинутими територіально-виробничими, інформаційно-діловими та іншими зв'язками, загальною інженерно транспортною і комунікаційною інфраструктурою, єдиною мережею громадських центрів і місць дозвілля населення.

Система розселення – це сукупність населених пунктів певної території, неоднакових за кількістю жителів і функціями та об'єднаних різними видами зв'язків.

Виділяється поняття «**мережа поселень**», вона охоплює групу населених місць, що має деякий ступінь впорядкованості та цілісності їх розміщення на певній території.

Отже, *«система поселень»* – категорія еволюційно-історична, вона складається за умови досягнення структури мережі населених місць певного рівня сформованості (щільність населення, інженерно-транспортна інфраструктура, наявність центрального міста тощо) за наявності сукупності сприятливих передумов територіального та соціально-економічного розвитку.

Системи розселення досліджуються за двома головними сценаріями (коли системи розселення вже виділені попередніми дослідженнями або співвіднесені з адміністративно-територіальними одиницями, або коли є гіпотеза щодо їх існування).

Важливою ознакою системи розселення є наявність центрального поселення, яке виступає ядром системи, фокусним її центром головних зв'язків тощо.

В еволюції концепцій розселення вчені йшли від розробки теорії раціонального розвитку окремих міст для вивчення і раціоналізації мережі населених пунктів. Основні концепції розселення:

1. Теорія центральних місць (В.Кристаллер, 1933, А. Льош, 1954, В. Ізард, 1956).
2. Інтегральні системи розселення.
3. Концепція опорного каркаса розселення.

Револьюційну роль в розвитку зазначених теорій мала *теорія центральних місць* німецького географа В. Кристаллера (перша половина ХХ ст.), згідно якої місто – це центральне місце, функцією якого є забезпечення навколишнього простору послугами і товарами.

Значний вклад в еволюції теорії розселення вніс відомий французький архітектор Ш. ле Корбюзьє, який запропонував в 1945 році реконструкцію існуючої системи розселення.

За О. Джаманом розрізняють системи розселення різних територіальних рівнів:

- національний – єдина система розселення країни;
- регіональний – регіональна система розселення;
- обласний – субрегіональна система розселення;
- локальний – міжрайонна, районна, первинні локальні системи розселення.

О. Шаблій виділяє системи розселення:

- локальні – низові адміністративні райони
- регіональні – обласні і міжобласні
- загальнодержавна система розселення.

Поступово в еволюції концепцій розселення вагоме місце займала системна концепція, що зберігається і сьогодні. Згідно неї, системи розселення

представляють собою системи тісно взаємопов'язаних міських та сільських поселень різної величини і господарського призначення, об'єднаних розвинутими транспортно-виробничими зв'язками, загальною виробничою інфраструктурою, єдиною мережею суспільних центрів соціально-культурного обслуговування і місць відпочинку населення.

4. Урбанізація як соціально-географічний процес

Урбанізація – явище соціально-історичне і характеризує процес підвищення ролі міст у розвитку суспільства.

Процес урбанізації не просто змінює концентрацію та диференціацію міських видів діяльності, а швидко призводить до поширення нових форм, просторових структур розселення, поширення міського способу життя, змінюючи той, що історично та еволюційно склався на певній території.

Процес урбанізації і починається з процесом індустріалізації суспільства, особливо за часів виникнення та розвитку капіталістичного способу виробництва.

В містах і селищах міського типу в Україні проживає біля 70% населення (до речі – на початку ХХ століття цей показник становив 16%). Найвищі темпи урбанізації в Україні спостерігались в 40 – 70-х роках ХХ століття, що було пов'язано з активними процесами індустріалізації. Демографічні причини дещо загальмували сьогодні цей процес, але урбанізація як загальносвітовий процес продовжується. Найбільші її темпи і рівні спостерігаються в промислових районах (Донецька, Дніпропетровська, Луганська області, де показник міського населення сягає 83 – 91%). Найнижчі показники урбанізації відмічаються в Закарпатській, Тернопільській, Чернівецькій областях (відповідний показник становить 39 – 44%).

Урбанізація розглядається науковцями як світовий феномен, тенденція просторової концентрації життєдіяльності населення, що набула стрімкого розвитку саме на протязі ХХ століття, викликаючи дуже багато проблем природного, економічного, соціального характеру, ставлячи питання просторового упорядкування міст, зменшення їх тиску на навколишнє природне середовище, екологічного стану міського середовища тощо.

Як зазначає О. Топчієв, великі міста «...формують навколо себе зони інтенсивного соціально-економічного тяжіння у вигляді трудових і ділових поїздок міського і приміського населення, дачного розселення, приміського сільськогосподарського виробництва, супутніх промислових зон і технополісів, потужних інфраструктурних комплексів і систем».

Основні поняття теми: розселення, його основні форми та функції; поселенські спільності; комплексна оцінка придатності території для проживання населення, а також промислового та житлового будівництва; бальна, вартісна та комбінована оцінка; демографічна місткість території; сільське розселення; система розселення, система поселень; чинники розселення; коефіцієнт центральності; агломерації та їх типи; конурбація; мегаполіси; обласні системи розселення, районні системи розселення; концепції розселення; урбанізація.

Питання для самоперевірки знань:

1. Розкрити та обґрунтувати поняття «розселення населення», «система розселення», «система поселень».
2. Довести, що форми розселення – поняття історичне, на протязі історичного розвитку людства вони змінюються.
3. Пояснити основні функції поселень.
4. Обґрунтувати поняття «поселенські спільності».
5. Дати характеристику процесу урбанізації в світі, виділити основні тенденції.
6. За планом О. Топчієва скласти загальну характеристику системи розселення Харківського регіону.

ЛЕКЦІЯ 8. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ПРОЦЕСУ

План лекції:

1. Соціальні негаразди населення: поняття, класифікації, чинники.
2. Соціальна безпека населення.
3. Розвиток окремих галузей знань соціальної географії.
4. Диверсифікація соціальної сфери регіону.
5. Напрямки удосконалення та модифікація традиційних методів соціальної.

1. Соціальні негаразди населення: поняття, класифікації,

чинники

Географія соціальних негараздів (радикальна географія) – це наукова дисципліна, яка вивчає тіньові сторони життя людини (проблеми бідності, голоду, злочинності, наркоманії тощо). Відокремилась дана галузь в структурі суспільної географії у 60-70 рр. ХХ ст.

На Заході родоначальниками радикальної географії вважають американця Вільяма Бунге та англійця Девіда Гарвея. Бунг досліджував особливості територіальної нерівності та передумови виникнення соціальних конфліктів на прикладі кварталу бідняків в місті. На відміну від Бунге, який на перший план висував соціальні передумови формування неблагополуччя,

Гарвей надавав перевагу економічним чинникам. В 1969 р. він здійснює дослідження міського гетто Балтимору, а в 1973 р. публікує результат своїх напрацювань – працю «Соціальна справедливість і місто».

У 1974 р. у Чикаго виходить маніфест «Радикальна географія», у 1977 р. в Англії – збірник «Радикальна географія: альтернативні погляди на сучасні соціальні проблеми». У 1979 р. сумісно Бунге та Гарвей починають видавати часопис «Антипод: радикальний журнал географії».

В українській науці географія соціальних негараздів, як напрям соціальної географії почала розвиватися лише з середини 90-х рр. ХХ ст. Передумови розвитку даної галузі лежать ще в дослідженнях С. Рудницького у праці «Чому ми хочемо самостійної України» (1923 р.), де автор підіймає проблему бідності українського народу. В Кубійович у своїх працях розглядає проблему голоду та хвороб. О. Степанів, І. Тесля, В. Садовський – соціальну нерівність. Сучасні дослідження соціальних негараздів у різних аспектах висвітлені в працях О. Шаблія, Л. Шевчук, Р. Скабари, Я. Олійника, А. Степаненко та інших.

Соціальні проблеми поділяються на:

- проблеми, народжені деформацією зв'язків і взаємодій між особистістю й суспільством, (злочинність, наркоманія, проституція й т.д.), руйнування соціальних норм;
- проблеми, народжені різними формами соціальних нерівностей: майнового, расового, етнічного, демографічного;
- проблеми, пов'язані з дезорганізацією основних інститутів громадянського життя: родини, влади й політики, економіки, науки, охорони здоров'я, релігії;
- інвайроментальні проблеми, пов'язані з урбанізацією й екологією.

До основних соціальних проблем відносять: безробіття, бідність, захворюваність населення (ВІЛ / СНІД та туберкульоз), наркоманія, алкоголізм, релігійні конфлікти, злочинність, безпритульність тощо.

Основними чинниками та факторами формування соціальних проблем є економічні процеси в суспільстві (рівень розвитку економіки, рівень зайнятості населення, рівень доходів населення тощо), демографічні умови (рівень народжуваності та смертності, міграційна активність населення, середня тривалість життя тощо), історичні умови (історичні передумови формування господарства, системи поселень тощо), соціальні чинники (рівень освіти та освіченості, рівень розвитку соціальних послуг, забезпеченість житлом, рівень медичного обслуговування, релігійність тощо), особистісні чинники (психологічні, особистісні цілі та погляди тощо).

Злочинність – відносно масове, історично мінливе, соціальне і кримінально правове явище, що являє собою цілісну сукупність всіх злочинів, вчинених на певній території за відповідний період часу.

Глобальна злочинність – гостра соціальна проблема сучасності. Кількість зареєстрованих у світі злочинів у середньому зростає на 5% щороку. Причина злочинності – це соціально-психологічні обставини, що безпосередньо породжують і відтворюють злочинність та злочини.

Об'єктивні фактори злочинності: природні умови та екологічна ситуація, стан економіки, соціальний лад, спадковість, клімат та ін.

Суб'єктивні фактори злочинності: свідомість, звички, ціннісні орієнтири, мораль, право, політичні погляди, традиції та ін.

Найпоширенішим видом злочинності є загально кримінальна корислива злочинність, яка складає 60-65 % від загальної кількості вчинених злочинів.

Безробіття – це соціально-економічне явище, за якого частина працездатного населення не може знайти роботу, стає відносно надлишковою.

Причини безробіття: «зайве» населення в порівнянні з досягнутим рівнем національного виробництва, бажання людей знайти роботу, зміни у структурі економіки, циклічний спад в економіці тощо.

Соціальні наслідки безробіття:

1. Незайнята робоча сила свідчить про не раціональне використання економічного потенціалу суспільства.

2. Безробіття сковує вимоги профспілок про підвищення заробітної плати.

3. При тривалому безробітті працівник втрачає кваліфікацію.

4. Безробіття веде до прямого падіння раніше досягнутого рівня життя. Зростання безробіття знижує купівельний і інвестиційний попити, скорочує обсяги заощаджень у населення.

5. Безробіття наносить людині психологічну травму, може сприяти девіантній поведінці.

Соціальні хвороби – це захворювання людей, виникнення і розповсюдження яких пов'язане переважно з несприятливими соціально-економічними умовами. Переважно вчені відносять до цієї групи туберкульоз, СНІД (ВІЛ), венеричні хвороби, алкоголізм, наркоманія тощо.

2. Соціальна безпека населення

Соціальна безпека населення – це постійна доступність населення до достатньої кількості соціальних благ, які прямо або опосередковано впливають на нормальну життєдіяльність населення певної території (за Штельмах О.О.).

Термін «соціальна безпека» вживається лише кілька останніх років. Він замінив термін «соціальне забезпечення». **Соціальне забезпечення** – це заходи матеріальної підтримки особи та сім'ї з боку держави.

До індикаторів, які характеризують стан соціальної безпеки населення певного регіону відносяться 20 показників.

Першу групу становлять групи демографічного походження: народжуваність, смертність, міграційний рух населення (еміграція та імміграція), шлюбність, розлучуваність.

Друга група – це соціальні загрози, що мають економічне походження: рівень зайнятості, рівень безробіття, середня заробітна плата, рівень капітальних інвестицій, середньомісячний розмір пенсії, доходи населення, витрати населення, індекс споживчих цін.

До третьої групи входять загрози, що мають гуманітарне походження: рівень злочинності, кількість лікувально-профілактичних закладів, кількість населення хворих на ВІЛ/ СНІД, викиди шкідливих речовин, кількість освітніх закладів, забезпеченість населення житлом.

В наш час до основних проблем соціальної безпеки населення України можна віднести:

- неефективність державної політики щодо підвищення трудових доходів громадян, подолання бідності та збалансування продуктивної зайнятості працездатного населення;
- кризу системи охорони здоров'я і соціального захисту населення і, як наслідок, небезпечне погіршення стану здоров'я населення;
- поширення наркоманії, алкоголізму, соціальних хвороб.

Вирішення даних проблем може бути за умови використання ряду умов:

- міжнародне та міжрегіональне співробітництво на ринку праці та соціальних послуг (сюди входить соціальне навчання, навички роботи за кордоном);
- запровадження нових методів соціального захисту, що використовуються у розвинених країнах світу (однак необхідно перед тим добре проаналізувати що є що, і як воно буде приживатися в Україні);
- покращення системи обслуговування соціально незахищених громадян, створення більшої кількості організацій соціальної допомоги;
- безкоштовне медичне обслуговування для громадян будь яких прошарків населення;
- підвищення розмірів соціальних виплат та пенсій;
- проведення реформ, щодо збільшення народжуваності, зменшення смертності населення та покращення екологічного стану навколишньої природи, а саме повітря, ґрунтів та водних об'єктів;

- створення програм щодо запобігання захворюваності населення на ВІЛ/ СНІД;
- покращення умов життя населення з метою скорочення міграцій (механічної і маятникової так і міграції в інші регіони так і за кордон) та запобігання збільшення злочинності в області тощо.

3. Розвиток окремих галузей знань соціальної географії

Традиційні галузі знань соціальної географії: *географія культури, рекреаційна географія, медична географія, сакральна географія та інші.*

Новітні галузі знань, які формуються на базі західної соціальної географії: *феміністична географія, географія спорту, географія сприйняття, радикальна географія тощо.*

Географія культури або культурна географія – традиційна галузь географічної науки, яка була започаткована в середовищі німецької географії в якості дисципліни, що вивчає культурні відміни населення як результат адаптації людини до навколишнього середовища. Історія її становлення сягає другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. і пов'язана з іменами німецьких географів Карла Ріттера та Фрідріха Ратцеля. Остаточне утвердження географії культури як галузі знань припадає на 30-ті рр. минулого століття. Для української науки географія культури є традиційним напрямком, хоча й призабутим компонентом географічного знання. Свого часу вивченням цього напрямку займалися: С. Рудницький, В. Кубійович, В. Вернадський. Серед сучасних вчених необхідно виділити І. Ровенчака, Г. Балабанова, О. Шаблія, Л. Шевчук.

Л. Шевчук зазначає, що «предмет географії культури – територіальна організація сфери культури світу та її вплив на територіальну організацію суспільства загалом в умовах інтегрованого суспільного простору й інтегрального суспільного часу, що накладаються на конкретні геопросторово-часові координати».

Рекреаційна географія – галузь географічних знань, яка, спираючись на рекреаційну функцію як необхідну складову суспільного відтворення, займається розробкою теоретико-методичних засад територіальної організації відпочинку та оздоровлення людей.

Рекреаційна географія виявляє та оцінює рекреаційні ресурси, визначення рекреаційної ємності та граничні навантаження на основі науково обґрунтованих нормативів і тим самим сприяє оптимізації розвитку і функціонування територіальних рекреаційних систем.

Наукові основи рекреаційної географії закладені такими вченими: В. Преображенським, Ю. Веденіним, М. Мироненко, І. Пірожником, О. Бейдиком, О. Любіцевою та іншими.

В Україні в останнє десятиріччя географія туризму розвивалась на базі географічних факультетів класичних університетів, зокрема, Таврійського (Сімферополь), Київського, Чернівецького, Львівського, Харківського паралельно з підготовкою менеджерів туризму на базі географічної освіти.

Медична географія – це наука, яка вивчає географічне розповсюдження хвороб та патологічних станів людини, причини цього розповсюдження та вплив географічного середовища на здоров'я населення. Офіційною батьківщиною медичної географії визнано Італію: у XVII ст. італійським вченим Б. Раммаціні було введено термін «медична географія» і розкрито його зміст. В Україні базові соціально-географічні поняття були розроблені С. Рудницьким, В. Кубійовичем. Сучасні теоретичні основи – були покладені О. Шаблієм, Л. Шевчук, Н. Мезенцевою та іншими вченими.

На сучасному етапі розвитку *медична географія*, як самостійна наука має чимало проблем, як практичного, так і теоретичного характеру.

До теоретичних проблем відносяться: рівень розвитку, стан понятійно-термінологічного апарату, який зараз перебуває в стадії становлення, наявність учених у даній галузі знань, які самостверджуються як медико-географи і кількість відповідної навчальної та наукової літератури.

Проблемою виступає і розширення арсеналу методів медико-географічної оцінки довкілля, вивчення особливостей адаптації людини до навколишнього середовища в конкретних геопросторово-часових координатах.

Сакральна географія – це суспільно-географічна дисципліна, що вивчає територіальну організацію релігійної сфери життєдіяльності. Предметом сакральної географії є територіальна організація релігійного життя і діяльності, а загалом – релігійної сфери.

Географія сприйняття – вивчає просторові образи і механізми їх впливу на просторову поведінку людини в середовищі різного типу. Основна її теза – поведінка людей в реальному світі визначається значною мірою суб'єктивними образами цього світу. Поділяється на три групи досліджень :

– вивчення структури образів середовища та їх участі у сприйнятті місця простору;

– аналіз процесу сприйняття середовища;

– семантичний (смысловий) аналіз простору і якості середовища.

Географія розвитку – займається вивченням просторової організації економічної відсталості й процесів формування просторової структури госпо-

дарства та розселення країн, що розвиваються. В географії розвитку аналіз здійснюється через вивчення територіальної зв'язаності, єдності й розвитку транспортної мережі та системи міст, процесу формування полюсів зростання й осей розвитку тощо. Географія розвитку спирається на ряд економічних теорій, з позиції яких ведеться пояснення феномену розвитку.

Феміністична географія. Виникла як відгук на потребу вивчення соціальних і психологічних особливостей поведінки в просторі і сприйняття місць і середовища у жінок. Географія жінок вивчає соціальну роль і місце жінок у різних видах територіальних соціумів і окремих видах діяльності. Значна увага приділяється ролі жінок у зміні складу сімей і наслідках такої зміни у просторовій організації міст.

Гендерна географія. Виникла наприкінці 60-х років 20 ст. У предмет дослідження входять: теоретичні засади гендерних відносин у територіальному вимірі, вивчення в регіональному вимірі системи соціостатевих (гендерних) ролей, тобто моделей поведінки, очікуваних від індивідів відповідно від створених суспільством уявлень про «чоловіче» і «жіноче». В завдання гендерної географії входить створення науки, яка повинна у всіх положеннях орієнтуватися не тільки на суб'єктів – чоловіків, а і на суб'єктів – жінок.

Географія спорту. Ця галузь соціальної географії поки що є заявочною. Досліджень із географії спорту мало, і сформувалася вона лише тому, що має вивчати регіональні відмінності у видах спорту, спортивних рекордах, першість тих чи інших регіонів світу з певного виду спорту, появу і поширення видів спорту в часі і просторі, взаємодію різних видів спорту на одній території та інше.

4. Диверсифікація соціальної сфери регіону

У наш час робляться спроби передбачати шляхи розвитку і особливості диверсифікації видів об'єктів соціальної сфери у різних роботах прогнозного характеру. До них відноситься і стратегія соціально – економічного розвитку адміністративної області

Стратегія соціально-економічного розвитку адміністративної області – це набір принципів і положень на досягнення певних соціально – економічних результатів у найближчій і найвіддаленішій перспективі. Ці принципи та положення повинні враховуватися органам управління регіоном при реалізації системи заходів, спрямованих на досягнення мети.

У стратегії соціально-економічного розвитку адміністративної області має бути визначена *суперстратегія* – вибір економічної моделі розвитку регіону, а також стратегії, що входять до складу суперстратегії. Суперстратегія

– найголовніша ціль, місія розвитку регіону. В межах суперстратегії формується стратегія територіального розвитку соціальної сфери, яка повинна ґрунтуватися на:

- виділенні зон стратегічних ресурсів території області;
- виділенні стратегічних зон для розміщення об'єктів соціальної інфраструктури;
- визначення стратегічних соціальних вузлів у межах стратегічних зон;
- визначення депресивних соціальних об'єктів у межах депресивних зон і розроблення заходів з їх санації;
- визначення проміжку часу, достатнього для перетворення стратегічної зони соціального розвитку на полюс економічної активності та ін.

Надзвичайно важливе завдання – здійснення у межах стратегії соціально-економічного розвитку адміністративної області демографічного прогнозу, основного у прогнозуванні всіх соціальних процесів, явищ і у визначенні стратегічних емностей видів соціальної інфраструктури регіону.

Класичний демографічний прогноз здійснюється за допомогою демографічних методів та поряд з прогнозом чисельності населення необхідно здійснювати прогноз потреб населення та можливі шляхи їх реалізації. Саме нові можливості їх реалізації становитимуть основу виділення нових галузей соціальної географії.

В стратегіях передбачено появу нових видів економічної діяльності в регіонах. Багато з них пов'язано з соціальною сферою. Суттєво розвиватиметься сфера соціальних послуг.

Отже, у 21 ст. очікується збагачення структури соціальної географії, самостійних галузей знань соціальної географії, регіональної соціальної географії на основі розвитку та диверсифікації видів об'єктів соціальної сфери, появи нових соціальних процесів, нових мотивів поведінки населення тощо.

5. Напрямки удосконалення та модифікація традиційних методів соціальної

У 21 ст. зазнають подальшої модифікації традиційні методи дослідження, які до цього часу застосовувалися і тепер використовуються при здійсненні регіональних соціально-географічних досліджень.

Інтенсифікація такої модифікації зумовлена:

- масштабами історичного поступу цивілізації на планеті;
- впливом глобалізації на розвиток суспільного менталітету;
- революцією у технологічному розвитку та ін.

В сучасному світі новітніх перетворень зазнають усі сфери людського життя, у тому числі і наука. Модифікація географічної науки вже зазнала змін, пов'язаних з впровадженням комп'ютерних технологій та інноваційних методів пізнання.

Зазнає модифікації найдавніший метод – *описовий*. Дуже часто описова інформація доповнюється картографічною. Надалі будуть розвиватися методи спостереження та способи отримання й використання описової статистики, зокрема соціальної, яка має вигляд наборів числових даних, що характеризує ту чи іншу ситуацію. Термін *моніторинг* у найширшому розумінні – це соціально організоване, систематичне спостереження за станом об'єктів, явищ, процесів з метою їх оцінки, контролю, прогнозу.

Соціально-економічний моніторинг – система періодично повторюваних спостережень за одним чи багатьма елементами соціально-економічного середовища, в конкретних геопросторових та часових координатах, що здійснюється з певною метою за наперед розробленою програмою.

Залежно від мети здійснення соціально-економічного моніторингу можна виділити такі найпоширеніші його види: діагностичний, фіксуючий, проектний, стратегічний, багатоцільовий.

Елементи ієрархічної будові соціального моніторингу можуть організуватися як інформаційно-пошукові системи, орієнтовані на конкретну територію, тобто як ГІС. Активно розробляються різноманітні моделі ГІС із широкими можливостями автоматизації географічних досліджень будь-якого напрямку.

За допомогою ГІС можна розв'язувати такі інформаційні завдання: земельного кадастру, містобудівного кадастру, нерухомого майна, систем інженерних комунікацій, інформаційних систем у проектно-будівельному комплексі, управління промисловим комплексом території, екології та санітарно очищення території, управління оперативними службами території та ін.

Як відносно самостійна і велика інформаційна система моніторинг соціальної сфери має складну структуру, і складається з підсистем: накопичення інформації, аналізу інформації, діагностики і оцінки стану соціальної сфери, прогнозування зміни стану соціальної сфери, виявлення відхилень від за прогнозованих показників, оцінки бажаних і небажаних змін та їх наслідків, розроблення науково обгрунтованих рекомендацій. У перспективі структура соціального моніторингу ускладнюватиметься.

Основні поняття теми: географія соціальних негараздів, соціальні проблеми безробіття, бідність, захворюваність населення, релігійні конфлікти, злочинність, безпритульність, соціальна безпека населення, гео-

графія культури, рекреаційна географія, медична географія, сакральна географія, феміністична географія, географія спорту, географія сприйняття, радикальна географія, соціально-економічний моніторинг.

Питання для самоперевірки знань:

1. Розкрийте поняття «соціальні негаразди населення».
2. Які види соціальних негараздів виділяються? Які чинники є вирішальними у формуванні соціальних проблем?
3. Розкрийте суть поняття «соціальна безпека населення» Які індикатори формують дану категорію?
4. Які галузі знань соціальної географії отримують свій розвиток в Україні?
5. Які існують напрямки удосконалення та модифікація традиційних методів соціальної?

ПРАКТИЧНО-СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ З КУРСУ

СЕМІНАР 1. СОЦІАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ ЯК НАУКА

План проведення семінару:

I. Доповіді та обговорення рефератів за темою семінару:

1. «Розвиток понятійно-термінологічного апарату соціальної географії, особливості його трансформування в сучасних умовах (на основі аналізу словника Е. Алаєва та статей періодичних видань та сучасних наукових праць)».

2. «Робота Джонстона Р.Дж. «География и географы» з точки зору історії розвитку соціальної географії».

3. «Розвиток соціальної географії на пострадянському просторі (роботи О. Алексєєва, О. Ткаченка, П. Бакланова та ін.) та в Україні (структура соціальної географії та місце її в системі географічних наук за різними авторами)».

4. «С. Рудницький як основоположник соціальної географії України, аналіз його праць і життєдіяльності».

II. Питання для обговорення:

1. Довести закономірність появи та розвитку соціальної географії в Україні як складової суспільної географії.

2. Пояснити відмінності понять «суспільна географія» та «соціальна географія».

3. Довести, що предмет дослідження соціальної географії не тотожний її об'єкту.

4. Довести різницю між предметом дослідження суспільної та соціальної географії.

5. Пояснити тенденції соціологізації сучасної географії.

6. «Проблемна ситуація створює предмет дослідження», – пояснити, виходячи з цієї тези необхідність розширення предмету дослідження сучасної соціальної географії.

7. Аргументувати та пояснити суперечливість поглядів на сучасну соціальну географію (навести відповідні аргументи на захист окремих поглядів).

8. Навести аргументи щодо необхідності розширення функцій сучасної соціальної географії.

9. Розкрити та обґрунтувати зв'язки соціальної географії з іншими суспільно-географічними та природничо-географічними науками.

III. Питання для письмового контролю:

Варіант А

1. Дати визначення предмета дослідження соціальної географії. Які ваші особисті думки з приводу необхідності його розширення (відповідь аргументуйте).

2. Дати визначення поняття «соціальний простір». Які науки його досліджують. В чому полягає роль соціальної географії при дослідженні зазначеного феномену.

3. Дати визначення сутності науки – соціальна географія з позицій різних авторів.

4. Що означають окремі функції соціальної географії (перерахувати їх з поясненнями).

Варіант Б

1. Дати визначення об'єкта дослідження соціальної географії. Наведіть особисті думки щодо необхідності розширення її об'єктної області (навести конкретні приклади або аргументи).

2. Дати визначення поняття «соціальний час». Які науки вивчають це питання. Поясніть відмінності в цьому питанні соціальної географії.

3. Які вчені внесли значний вклад в розробку методології соціальної географії (назвати вчених, пояснити відмінність їх поглядів на сутність науки соціальна географія).

4. Чому з'являються нові функції соціальної географії, що це означає (привести приклад нових функцій та пояснити їх появу).

Рекомендована література:

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М., 1983. – 350 с.

2. Немец Л.Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины). – Х., 2003. – 383 с. Олійник Я. Б., Степаненко А.В. Вступ до соціальної географії: Навч. посіб. – К., 2000 – 204 с.

3. Голд Дж. Психология и география: Основы поведенческой географии. Пер. с англ. – М., 1990. – 304 с.

4. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії. – Львів, 2003. – 444 с.

5. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів, 2001. – 744 с

6. Джонстон Р.Дж. География и географы: Очерк разв. Англо-амер. соц. географии после 1945 г.: Пер. с англ. / Под ред. Э.Б. Алаева. – М., 1987. – 368 с.

7. Дзенис З. Е. Методология и методика социально – экономгеографических исследований. – Рига, 1980. – 262 с.

СЕМІНАР 2. ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ ЯК НАУКИ

План проведення семінару:

I. Доповіді та обговорення рефератів за темою семінару:

1. Витоки соціальної географії та її розвиток у ХІХ столітті.
2. Розвиток соціальної географії в колишньому СРСР.
3. Розвиток соціальної географії в Україні.
4. Сучасна західна соціальна географія.

II. Питання для обговорення рефератів:

1. Вплив соціального запиту на появу та розвиток соціальної географії в світі (пояснити, чому вона виникла саме у Франції, з чим це пов'язано).
2. Соціальна географія виникла як частка соціології, чому в подальшому активного розвитку зазнала саме географічна складова?
3. Визначити та пояснити особливості становлення та розвитку соціальної географії. Чому соціальна складова в географічних дослідженнях різко зросла в другій половині ХХ століття? Які фактори цьому сприяли (аргументуйте відповідь)?
4. Зародки соціально-географічних досліджень в Україні, їх історія та розвиток.
5. Основні напрямки розвитку соціальної географії в Україні (назвати видатних вчених та пояснити їх внесок в розвиток соціальної географії).
6. Дати аналіз основних напрямків розвитку соціальної географії в світі (назвати видатних вчених, пояснити появу різних наукових напрямків та наукових шкіл).
7. Обігрунтувати та пояснити розвиток основних наукових напрямків в соціальній географії західних країн (часова географія (хроногеографія), географія сприйняття, географія розвитку, феміністична географія, поведінкова географія тощо).
8. Основні наукові школи соціальної географії в Росії та в Україні (назвати провідних вчених та напрямки їх досліджень, а також перспективи розвитку соціальної географії).
9. Майбутнє соціальної географії (нові завдання та можливості їх розв'язання).

III. Питання для письмового контролю:

Варіант А

1. Поява терміну «соціальна географія», кому він належить, з чим пов'язаний.

2. Розвиток географічної школи в соціології в ХІХ – на початку ХХ століття (основні напрямки, персоналії, завдання досліджень).

3. Витоки та основні напрямки розвитку соціальної географії в Україні (як сприяли цьому соціальний запит та рівень розвитку науки, антропогеографічний та економічний напрямки розвитку).

4. Основні наукові напрями та школи в соціології та їх зв'язок з соціальною географією (позитивізм, марксизм, органіцизм, соціал-дарвінізм, психологічна школа, психоаналітичний напрям, біхевіоризм, структурний функціоналізм, символічний інтераціоналізм тощо).

Варіант Б

1. Коли виникли наукові дослідження з соціальної географії, з чим вони пов'язані, кому належать?

2. Соціологічна складова в географічних дослідженнях (історія, етапи розвитку, персоналії).

3. Роль видатних українських вчених в подальший розвиток соціальної географії (Павло Чубинський, Степан Рудницький, Володимир Кубійович).

4. Основні напрямку розвитку сучасної західної соціальної географії (хроногеографія, географія сприйняття, географія розвитку, феміністична географія, гендерна географія, поведінкова географія тощо).

Рекомендована література:

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М., 1983. – 350 с.

2. Олійник Я. Б., Степаненко А.В. Вступ до соціальної географії: Навч. посіб. – К., 2000 – 204 с.

3. Голіков А.П., Олійник Я. Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної та соціальної географії. – К., 1997. – 320 с.

4. Голубчик М.М., Евдокимов С.П., Максимов Г.Н. История географии. – Смоленск, 1998. – 224 с.

5. Мересте У.И., Ныммик С.Я. Современная география: вопросы теории. – М., 1984. – 296 с.

6. Немец Л.Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины). – Х., 2003. – 383 с.

7. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії. – К., 1994. – 156 с.

8. Джеймс П., Мартин Дж. Все возможные миры. История географических идей. – М., 1988. – 672 с.

9. Джонстон Р.Дж. География и географы: Очерк разв. Англо-амер. соц. географии после 1945 г.: Пер. с англ. / Под ред. Э.Б. Алаева. – М., 1987. – 368 с.

10. Рудницький С. Нинішня географія. – Львів, 1905.

11. Саушкин Ю.Г. Географическая наука в прошлом, настоящем и будущем. – М., 1980. – 262 с.

12. Хаггет П. География: синтез современных знаний. – М., 1986

СЕМІНАР 3. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

План проведення семінару:

I. Доповіді та обговорення рефератів за темою семінару:

1. Еволюція уявлень про географічний «простір-час» і діалектика розвитку геосистем у «просторі-часі».
2. Соціально-географічний простір, його особливості та еволюціонування.
3. Соціальний час та його особливості.
4. Просторова організація суспільства.
5. Менталітет як категорія та об'єкт дослідження соціальної географії.

II. Питання для обговорення змісту рефератів:

1. Проблема дослідження «простору-часу» досить стара та актуальна, чому це так? Витоки дослідження цієї проблеми? Її роль для соціально-географічних досліджень?
2. Робота Геттнера А. «География. Ее история, сущность и методъ». Роботи К. Ріхтера, а також українських вчених О. Топчієва, В. Бокова про особливості дослідження «простору-часу» в географії. Дати аналіз зазначеним дослідженням.
3. Поняття географічного простору, його властивості та параметри. Роботи Б. Ромодана, О. Топчієва.
4. Поняття соціального простору, його відмінності від географічного простору. Еволюція соціального простору, проблеми цього явища.
5. Визначення поняття про соціально-географічний простір, його витоки та особливості.
6. Проблема дослідження часу в географії. Поняття про соціальний час та його вивчення в соціальній географії (аргументувати свої погляди з цього приводу).
7. Територіальна організація суспільства як категорія соціальної географії. Схарактеризувати основні форми та особливості територіальної організації суспільства.
8. Поняття «менталітет» та його вивчення в соціальній географії. Просторові особливості менталітету. Менталітет українського соціуму, його особливості та географічні аспекти.
9. Просторові зони та території людини з точки зору соціальної географії (навести конкретні приклади та аргументи).

III. Питання для письмового контролю:

Варіант А

1. Дати визначення понять «простір», «соціальний простір», в тому числі і з точки зору соціальної географії.

2. В процесі взаємодії суспільства та природи виділяють ряд стадій. Які це стадії і що покладено в основу їх виділення?

3. Розкрити соціальне значення еволюції форм територіальної організації людського суспільства.

4. Доведено, що географічний простір може впливати на біолого-психологічну поведінку людини. Завдяки чому це відбувається. Дати визначення поняття «менталітет» з точки зору соціальної географії. Аргументуйте свою відповідь.

Варіант Б

1. Дати визначення понять «час», «соціальний час», в тому числі і з точки зору соціальної географії.

2. Аргументуйте просторово-часову обумовленість життєдіяльності населення.

3. Розкрити соціальний смисл поняття континуальності і дискретизації суспільної організації.

4. Пояснити соціальний смисл виділення просторових зон і територій людини. Пояснити географічні особливості формування менталітету соціуму. Привести приклади формування менталітету українського соціуму.

Рекомендована література:

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М., 1983. – 350 с.

2. Арутюнов В.С. Ступени эволюции: эволюц. Концепция природы и цивилизации / В.С. Арутюнов, Л.Н. Стрекова. – М., 2006. – 347 с.

3. Олійник Я. Б., Степаненко А.В. Вступ до соціальної географії: Навч. посіб. – К., 2000 – 204 с.

4. Голіков А.П., Олійник Я. Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної та соціальної географії. – К., 1997. – 320 с.

5. Гродзинський М.Д. Пізнання ландшафту: місце і простір: Монографія. У 2-х т. К., 2005. – Т. 1. – 431 с. – Т. 2. – 503 с.

6. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціальні та галузеві соціологічні теорії. – К., 1999. – 343 с.

7. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії. – К., 1996. – 183 с.

8. Геттнер А. География. Ее история, сущность и методы. Л.-М., 1930, – 416 с.

9. Немец Л.Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины). – Х., 2003. – 383 с.

10. Немец К.А. Информационное взаимодействие природных и социальных систем: Монография. – Х., 2005. – 428 с.

11. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник. Укладачі: В.М. Піча, Ю.В. Піча, н.М. Хома та ін. – К., 2002. – 480 с.

12. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: Навч. посібник. – Одеса, 2001. – 60 с.

13. Дзенис З. Е. Методология и методика социально – экономгеографических исследований. – Рига, 1980. – 262 с.

СЕМІНАР 4. ФУНКЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

План проведення семінару:

I. Доповіді та обговорення рефератів за темою модуля:

1. Поняття функції науки. Формування функцій соціальної географії, їх роль в розвитку науки.
2. Існуючі функції соціальної географії як віддзеркалення соціального запиту на соціально-географічні дослідження.
3. Новий соціальний запит на розширення предметно-об'єктної області соціальної географії та поява нових її функцій.
4. Система ноосферної орієнтації соціуму як необхідна складова еволюції соціально-географічного процесу.
5. Особливості формування менталітету українського соціуму як передумова переходу до стійкого розвитку.

II. Питання для обговорення змісту рефератів:

1. Обґрунтувати поняття «функції науки». Роль функцій соціальної географії в її розвитку.
2. Дати визначення та обґрунтування таких функцій соціальної географії, як: теоретико-пізнавальна, прогностична. Навести конкретні приклади.
3. Дати визначення та обґрунтування таких функцій соціальної географії, як: інформаційна, соціального проектування і конструювання та управлінська. Навести конкретні приклади.
4. Обґрунтувати необхідність розширення предмету дослідження соціальної географії через аналіз нових глобальних процесів сучасної цивілізації (глобалізація та її прояви, як негативні, так і позитивні).
5. Обґрунтувати необхідність формування глобального інтегрального менталітету сучасної цивілізації та роль соціальної географії в цих дослідженнях.
6. Розкрити поняття «система ноосферної орієнтації сучасного соціуму». Роль соціальної географії в дослідженні зазначеного феномену.
7. Проаналізувати необхідність появи нових функцій соціальної географії, дати їм визначення.
8. Обґрунтувати завдання менталітетоформуючої та ноосферно-світоглядної функцій соціальної географії.
9. Висловити свою думку щодо подальшого розвитку функцій соціальної географії (навести конкретні приклади).

III. Питання для письмового контролю:

Варіант А

1. Дати визначення поняття «функція науки».
2. Довести, що соціальний запит суспільства сприяє розвитку науки, зокрема формування нових її функцій.
3. Доведіть, що категорія «менталітет соціуму» є предметом дослідження соціальної географії.
4. Обґрунтуйте необхідність появи в соціальній географії менталітето-формуючої функції. Як це впливає на сучасний статус соціальної географії?

Варіант Б

1. Дати визначення поняття «функції соціальної географії».
2. Довести, що нові соціальні умови (обґрунтувати які саме) викликають необхідність появи нових функцій соціальної географії.
3. Обґрунтуйте роль соціальної географії в дослідженні менталітету українського соціуму.
4. Обґрунтуйте необхідність появи в соціальній географії ноосферно-світоглядної функції. Як це впливає на сучасний статус соціальної географії?

Рекомендована література:

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М., 1983. – 350 с.
2. Олійник Я. Б., Степаненко А.В. Вступ до соціальної географії: Навч. посіб. – К., 2000 – 204 с.
3. Голюков А.П., Олійник Я. Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної та соціальної географії. – К., 1997. – 320 с.
4. Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії. – К., 1998. – 416 с.
5. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії. – К., 1994. – 156 с.
6. Немец Л.Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины). – Х., 2003. – 383 с.
7. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів, 2001. – 744 с.
8. Максаковський В.П. Географическая культура. – М., 1998
9. Малашенков В.Ю. История географических идей в свете теории парадигм. / Изв. РГО. – 1993, Т. 125, Вып. 5, с. 48-56.
10. Новое мышление в географии. Сб науч. трудов / Под общ. ред. В.М. Котлякова. – М., 1991. – 277с.
11. Печчеи А. Человеческие качества: Пер. с англ. – М., 1985.
12. Саушкин Ю.Г. Географическая наука в прошлом, настоящем и будущем. – М., 1980. – 262 с.
13. Саушкин Ю.Г. Аспекты советской социальной географии // Вопросы географии. – 1980, Сб. 115.

14. Шупер В.А. Влияние синергетики на географическое мировоззрение // Изв. АН, сер. географическая. – 2001, № 2, с. 115-121.

Семінар 5. Методи та організація соціально-географічних досліджень

План проведення семінару:

I. Доповідь та обговорення рефератів за темою модулю:

1. Основні поняття та терміни методології соціально-географічних досліджень.
2. Теоретичні особливості соціально-географічних досліджень.
3. Програма соціально-географічних досліджень та особливості її реалізації.

II. Питання для обговорення змісту рефератів:

1. Дати визначення понять: «методологія», «методи», «принципи» досліджень.
2. Основні методологічні принципи соціальної географії, їх роль в соціально-географічних дослідженнях?
3. Основні соціологічні підходи до вивчення соціально-географічних явищ та процесів (аргументувати відповідь).
4. Основні види та типи соціально-географічних досліджень, їх особливості та відмінності.
5. Соціально-географічний факт як основа і початкова ланка соціально-географічних досліджень (навести приклади).
6. Програма соціально-географічного дослідження, її функції та проблеми. Стратегічний план дослідження. Загальні вимоги до програми соціально-географічного дослідження.
7. Обґрунтування методів інформаційного забезпечення соціально-географічних досліджень та їх структура.
8. Об'єкт та предмет соціально-географічного дослідження (навести конкретні приклади).
9. Гіпотези соціально-географічного дослідження, їх типи.

III. Питання для письмового контролю:

Варіант А

1. Дати визначення понять: «методологія», «методи», «принципи соціально-географічних досліджень».
2. Розкрити суть принципів територіальності та комплексності в соціально-географічних дослідженнях.
3. Навести основні положення програми соціально-географічного дослідження області (на прикладі Харківської області).

4. Існують різноманітні види та типи соціально-географічних досліджень. Які з них, на Вашу думку, доцільно застосувати при дослідженні таких соціальних спільностей, як місто і село? (відповідь обґрунтуйте).

Варіант Б

1. Дати визначення понять: «соціально-географічний факт», «об'єкт соціально-географічного дослідження», «предмет соціально-географічного дослідження».

2. Розкрити суть принципів регіональної цілісності, системності та екологічності в соціально-географічних дослідженнях.

3. Навести основні положення програми соціально-географічного дослідження соціальної спільноти (вибрати конкретний соціальний об'єкт дослідження).

4. Існують різноманітні види та типи соціально-географічних досліджень. Які з них, на Вашу думку, доцільно застосувати при дослідженні таких соціально-географічних категорій, як менталітет соціуму? (відповідь обґрунтуйте).

Рекомендована література:

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М., 1983. – 350 с.

2. Олійник Я. Б., Степаненко А.В. Вступ до соціальної географії: Навч. посіб. – К., 2000 – 204 с.

3. Голиков А.П., Олійник Я. Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної та соціальної географії. – К., 1997. – 320 с.

4. Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії. – К., 1998. – 416 с.

5. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії. – К., 1994. – 156 с.

6. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії. – К., 1996. – 183 с.

7. Геттнер А. География. Ее история, сущность и методы. Л.-М., 1930, – 416 с.

8. Голиков А.П., Черванев И.Г. Математические методы в географии. – Х., 1996.

9. Немец Л.Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины). – Х., 2003. – 383 с.

10. Немец К.А. Информационное взаимодействие природных и социальных систем: Монография. – Х., 2005. – 428 с.

11. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: Навч. посібник. – Одеса, 2001. – 560 с.

12. Шаблій О.І. Математичні методи в соціально-економічній географії: Навч. видання. – Львів, 1994. – 304 с.

13. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії. – Львів, 2003. – 444 с.

14. Дзенис З. Е. Методология и методика социально-экономгеографических исследований. – Рига, 1980. – 262 с.

15. Хакен Г. Синергетика: иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах: Пер. с англ. – М., 1985. – 423 с.

ПРАКТИЧНО-СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ 1: МЕТОДИ СОЦІАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

План проведення заняття:

I. Доповідь та обговорення рефератів за темою модулю:

1. Методи інформаційного забезпечення соціально-географічних досліджень.
2. Методи аналізу емпіричних даних соціально-географічних досліджень.

II. Питання для обговорення змісту рефератів:

1. Дати визначення поняття «метод дослідження».
2. Проаналізувати склад методів інформаційного забезпечення соціально-географічних досліджень.
3. Дати визначення понять наступних методів: «спостереження», «опитування», «експеримент».
4. Дати характеристику методів аналізу соціально-географічної документації з метою подальшого проведення соціально-географічного дослідження.
5. Статистичний метод та його застосування в соціально-географічних дослідженнях.
6. Математичний метод в соціально-географічних дослідженнях, його особливості та переваги.
7. Особливості застосування методу моделювання в соціально-географічних дослідженнях.
8. Метод системного аналізу та його застосування в соціальній географії.
9. Додаткові методи аналізу емпіричних даних соціально-географічних досліджень: районування, метод парадигм, картографічний метод, історичний та порівняльний методи.

III. Практична робота

Ділова гра:

Об'єднатися у групи по 3–4 особи, створивши таким чином робочі ініціативні групи дослідників соціогеографів (за бажанням але під керівництвом старости групи, яка доповідає викладачу про склад груп по електронній пошті на наступному тижні). Кожен член ініціативної групи має свою стадію, частину, етап дослідження або виступає експертом чи спеціалістом з певного питання (ви придумуєте це самостійно) Наприклад: демограф, соціогеограф та експерт з районного планування.

Звіт оформляється письмово один від всієї ініціативної групи (на титульному листі вказати прізвища всіх учасників) та додається електронна версія презентації на диску. Доповідь роблять всі учасники групи (роль кожного вирішується самостійно).

Завдання:

1. Розробити проект соціально-географічного дослідження (див. нижче структуру) (Об'єктом та предметом дослідження має бути соціально-географічний процес. Дослідження повинно бути територіально прив'язане, тобто на прикладі області, країни тощо).

2. До проекту дослідження розробити мультимедійну презентацію (до 10 слайдів) **ходу реалізації власного плану** соціально-географічного дослідження і презентувати його на семінарському занятті.

Рекомендована структура проекту:

Проект соціально-географічного дослідження

На тему: _____

Строки виконання _____

Обсяг фінансування _____

1. Автори проекту (ПІБ, посади, експерти яких галузей) та виконавці (допоміжний персонал, наукові працівники тощо).

2. Анотація (10 рядків) (суть дослідження та авторські розробки)

3. Мета і основні завдання проекту (до 20 рядків)

4. Стан проблеми (до 30 рядків) (історичні та сучасні аспекти дослідження)

5. Ідеї, факти та гіпотези проекту (до 30 рядків) (авторське бачення проблеми)

6. Очікувані результати при виконання проекту, їх відповідність національному рівню (до 40 рядків) (що плануєте розробити і яким чином)

7. Використання результатів (до 50 рядків) (при підготовці фахівців, створення методик, галузі, заклади, що можуть скористатись, чи де буде здійснено впровадження)

8. Науковий доробок за тематикою проекту (публікації, книги, монографії за останні 3 роки за цією темою) (10-15 позицій)

9. Етапи роботи у вигляді таблиці (назва, зміст етапу, очікуванні результати).

P.S. Уявіть себе дослідником, вченим, географом, який хоче вивчити цікавий соціо-географічний процес. Оберіть тему, яка цікавить ВАС. Та продумайте, щоб ви хотіли виявити чи відкрити і яким чином це ви можете зробити. Оформіть свої міркування за поданою структурою проекту.

Наприклад тема: Вплив рівня життя населення на реалізацію трудового потенціалу Харківської області.

Вирішення проблем поширення соціальних негараздів в Україні.

IV. Питання для письмового контролю:

Варіант А

1. Як, на Вашу думку, можна застосувати метод парадигм в соціально-географічних дослідженнях (навести приклад).

2. Розкрити шляхи використання мережі Інтернет в соціально-географічних дослідженнях (навести приклади).

Варіант Б

1. Яке прикладне значення етапів наукових досліджень (обґрунтувати відповідь, навести приклад).

2. Обґрунтувати способи застосування методів моделювання і наукової систематизації в дослідженнях соціально-географічних процесів і явищ.

Рекомендована література:

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М., 1983. – 350 с.

2. Олійник Я. Б., Степаненко А.В. Вступ до соціальної географії: Навч. посіб. – К., 2000 – 204 с.

3. Голиков А.П., Олійник Я. Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної та соціальної географії. – К., 1997. – 320 с.

4. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії. – К., 1994. – 156 с.

5. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії. – К., 1996. – 183 с.

6. Геттнер А. География. Ее история, сущность и методы. Л.-М., 1930, – 416 с.

7. Голиков А.П., Черванев И.Г. Математические методы в географии. – Х., 1996.

8. Мересте У.И., Ныммик С.Я. Современная география: вопросы теории. – М., 1984. – 296 с.

9. Немец Л.Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины). – Х., 2003. – 383 с.

10. Немец К.А. Информационное взаимодействие природных и социальных систем: Монография. – Х., 2005. – 428 с.

11. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: Навч. посібник. – Одеса, 2001. – 560 с.

12. Шаблій О.І. Математичні методи в соціально-економічній географії: Навч. видання. – Львів, 1994. – 304 с.

13. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії. – Львів, 2003. – 444 с.

14. Шаблій О.І. Математичні методи в соціально-економічній географії: Навч. видання. – Львів, 1994. – 304 с.

15. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії. – Львів, 2003. – 444 с.

16. Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти. – Чернівці, 2003. – 392 с.

17. Дзенис З. Е. Методология и методика социально – экономгеографических исследований. – Рига, 1980. – 262 с.

18. Новое мышление в географии. Сб науч. трудов / Под общ. ред. В.М. Котлякова. – М., 1991. – 277с.

19. Хакен Г. Синергетика: иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах: Пер. с англ. – М., 1985. – 423 с.

ПРАКТИЧНО-СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ 2: ГЕОГРАФІЯ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ

I. Питання для обговорення змісту модуля:

1. Демографічні особливості соціуму як об'єкта вивчення соціальної географії (основні терміни та поняття: народонаселення, його динаміка, відтворення населення, склад та вікова структура населення, статевий склад, сімейний склад тощо).

2. Дати аналіз факторів, які впливають на зміни народонаселення.

3. Євгеніка та евгенічні рухи, витоки понять та їх роль в соціально-географічних дослідженнях.

4. Основні теорії та концепції народонаселення.

5. Проблеми зростання народонаселення світу та його наслідки з точки зору соціальної географії.

6. Загальна характеристика демографічної ситуації в Україні (чисельність населення та його структура, проблеми тривалості життя та природного приросту населення тощо).

7. Особливості соціально-демографічної політики в Україні.

II. Практична робота

Аналіз демографічної ситуації в Харківській області

Завдання 1. Визначити індекс територіальної концентрації населення районів Харківської області (ІКН) за формулою:

$$I = \frac{1}{2} |P_i - S_i|,$$

де I – ІКН; P – доля населення i – того району у загальній чисельності населення області; S – доля площі i – того району у загальній площі області.

Визначити питання про рівномірність розміщення населення.

Індекс може коливатися від 0 до 100 одиниць. Для України в цілому він дорівнює 16, 3 одиниці, що говорить про відносну рівномірність розміщення населення.

Важливе значення має ще й аналіз динаміки ІКН в часі. Для України, зокрема, характерним є підсилення нерівномірності (в 1970 р. ІКН складав 14,2 од.).

Завдання 2. Провести аналіз демографічної ситуації районів Харківської області: визначити природний рух населення, величину демографічного навантаження та чисельність трудових ресурсів; скласти кругові діаграми національного складу населення; визначити до якого типу відтворення населення відноситься Харківська область.

Україна в цілому відноситься до так званого «французського типу» відтворення населення, який характеризується переважанням смертності над народжуваністю і загальним зниженням чисельності населення, його старінням.

Величина природного руху визначається коефіцієнтом природного руху, який вираховується у проміле за формулою:

$$K_{np} = \frac{N - M}{TS * 1000},$$

де N – кількість народжених за період T; M – кількість померлих за той же період; S – середня кількість населення за період T

На основі проведених розрахунків провести аналіз тенденцій народження та смертності в районах Харківської області за останні два – три переписи населення.

Величина демографічного навантаження визначається за формулою:

$$H = \frac{D + П}{T},$$

де D – чисельність населення, що є молодшим від працездатного віку; П – чисельність населення, що є старшим від працездатного віку; T – чисельність населення працездатного віку.

Для України в цілому цей показник складає 0,748, тобто знаходиться на рівні більшості європейських держав.

Визначити чисельність трудових ресурсів за формулою:

$$Tpi = Htpri - (Pni + Ini) + (Ani + Ei),$$

де Tpi – кількість трудових ресурсів; Htpri – працездатне населення у працездатному віці (в Україні до даної категорії відносять вікові групи від 16 до 55 (жінки) або 60 (чоловіки) років); Pni – не працюючі пенсіонери у працездатному віці; Ini – не працюючі інваліди 1 і 2 груп у працездатному віці; Ani – працюючі пенсіонери; Ei – працюючі підлітки у віці до 16 років.

В цілому в світі трудові ресурси складають біля 55% від загальної чисельності населення. При цьому, в країнах з низьким природним приростом (розвинуті країни як правило) питома вага трудових ресурсів вище 61-62%, а в країнах, що розвиваються – нижче – 50-55%.

Аналіз національного складу населення районів Харківської області.

Для довідки: на території України проживає більше ніж 110 національностей (в основному це українці, росіяни, білоруси, а також євреї, поляки, чехи, словаки, болгары, молдавани, татари, гагаузи тощо).

Завдання 3. Скласти алгоритм аналізу та дослідження демографічної ситуації в районах Харківської області.

III. Питання для письмового контролю:

Варіант А

1. Що таке репродуктивна поведінка населення? Перерахуйте її найважливіші фактори. Яка величина сумарного коефіцієнта народжуваності необхідна для простого і розширеного відтворення населення України – 4 бали.

2. Перерахуйте найбільш впливові причини смертності населення. Поранжуйте їх за значенням і проаналізуйте з погляду можливості впливу на них.

3. Розкрити особливості демографічної ситуації в Україні. Які заходи уряду в сфері соціально-демографічної політики могли б сприяти її покращанню?

Варіант Б

1. Відомо, що довгий час Мальтуса і його закон народонаселення заперечували, чому значною мірою сприяв К. Маркс своєю критикою Мальтуса. Яке нині ставлення до теорії Мальтуса і в яких країнах вона реалізується.

2. Назвіть економічні, соціальні і моральні фактори щодо евгеніки і евгенічних рухів. Як вони реалізуються в різних країнах.

3. Розкрити перспективи людини третього тисячоліття у зв'язку з розвитком клонування людини.

Рекомендована література:

1. Олійник Я. Б., Степаненко А.В. Вступ до соціальної географії: Навч. посіб. – К., 2000 – 204 с.

2. Голиков А.П., Олійник Я. Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної та соціальної географії. – К., 1997. – 320 с.

3. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії. – К., 1994. – 156 с.

4. Гладкевич Г.И. Введение в экономическую и социальную географию. М. – Смоленск, 1997. – 112 с.

5. Голиков А.П., Черванев И.Г. Математические методы в географии. – Х., 1996.

6. Немец Л.Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины). – Х., 2003. – 383 с.

7. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: Навч. посібник. – Одеса, 2001. – 560 с.

8. Україна у цифрах у 2000 (2001, 2002, 2003 рр.). Статистичний довідник // Держкомстат України. За ред. О.Г. Осауленка. – К., 2000 (2001, 2002, 2003, 2004, 2005).

9. Шаблій О.І. Математичні методи в соціально-економічній географії: Навч. видання. – Львів, 1994. – 304 с.

10. Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти. – Чернівці, 2003. – 392 с.

11. Заставний Ф.Д. Українські етнічні землі. – Львів, 1993.

12. Капица С.П. Общая теория роста человечества. – М., 1999.

13. Крупные города и вызовы глобализации. / Под ред. В.А. Колосова и Д. Эккерта. – Смоленск, 2003. – 280 с.

ПРАКТИЧНО-СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ 3:

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ПРОЦЕСУ

Тема реферату:

1. Соціогеосистема як об'єкт дослідження соціальної географії, її структура, взаємозв'язки елементів.

2. Особливості просторової організації соціально-географічного процесу в регіонах України.

II. Практична робота.

1. За поданою таблицею «Індексів областей України по соціальному розвитку» присвоїти кожній області рейтинг, тобто дати місце від 1 ...до...27, по кожному року. (Перше місце отримує область з найбільшим індексом і так далі, відповідно останнє місце область з найменшим індексом). Визначити сумарне рейтингове місце для кожної області (скласти всі рейтингові).

Індекси областей України по соціальному розвитку

Області, територіальні утворення	1990		1995		2000		2005		Сумарний рейтинг
	Індекс	Рейтинг	Індекс	Рейтинг	Індекс	Рейтинг	Індекс	Рейтинг	
АР Крим	4612199		4955893		4435327		4236782		
Вінницька	4358845		4798368		4539100		4419115		
Волинська	3246660		3706795		3286646		3217131		
Дніпропетровська	5347638		5593789		5131831		5022847		
Донецька	5242594		5460988		5110164		4945405		
Житомирська	3868352		4197762		4004562		4017328		
Закарпатська	2993568		3769649		3452278		3459157		
Запорізька	4104753		4546584		4292580		4320474		
Івано-Франківська	3180211		3651379		3668495		3654468		
Київська	3843003		4588162		4438895		4309982		
Кіровоградська	4206415		4413027		3933735		3780127		
Луганська	3935545		4236569		3792064		3917129		
Львівська	4039194		4282872		4225187		4293416		
Миколаївська	3651122		4006050		3737397		3648936		
Одеська	4470570		4643372		4440582		4452970		
Полтавська	4327127		4801936		4535339		4399020		
Рівненська	3216044		3635744		3493675		3512324		
Сумська	3770659		4114568		3832197		3720331		
Тернопільська	3483824		4029849		3960242		3890405		
Харківська	4767078		5306989		5036058		4930652		
Херсонська	3612658		4064105		3766857		3773620		
Хмельницька	3808001		4436143		4221142		4270476		

Черкаська	4346019		4779785		4506822		4408923		
Чернівецька	3241935		3801812		3616519		3572241		
Чернігівська	3742933		4277756		4030537		3993976		
Київ	5320793		5691480		6069438		6033972		
Севастополь	3214569		3216280		3466908		3438404		

2. За отриманими рейтинговими місцями побудувати графіки розподілу регіонів по рейтингу соціального розвитку по кожному року (від найменшого рейтингу до найбільшого) та графік по сумарному рейтингу.

3. Спираючись графіки розподілу рейтингу та сумарного рейтингу регіонів України та заповнити таблицю.

4. На основі класифікації регіонів за особливостями соціального розвитку побудувати картосхему (за таблицею).

5. Зробити письмовий висновок.

Класифікація регіонів за особливостями соціального розвитку

Група	Характеристика	Області та територіальні утворення
1 – Лідери	Області зі стійкими тенденціями соціального розвитку і високим загальним рівнем розвитку	
2 – Відстаючі	Області аутсайтери зі стійкими тенденціями соціального розвитку і низьким рівнем загального розвитку	
3 – Прогресуючі	Області з вираженою тенденцією покращення стану та активними процесами соціального розвитку в часі	
4 – Регресуючі	Області з вираженою тенденцією погіршення стану соціального розвитку в часі	
5 – Невизначені	Області без чітко визначеної тенденції соціального розвитку	

Рекомендована література:

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М., 1983. – 350 с.

2. Гродзинський М.Д. Пізнання ландшафту: місце і простір: Монографія. У 2-х т. К., 2005. – Т. 1. – 431 с. – Т. 2. – 503 с.

3. Олійник Я. Б., Степаненко А.В. Вступ до соціальної географії: Навч. посіб. – К., 2000 – 204 с.

4. Немец Л.Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины). – Х., 2003. – 383 с.

5. Немец К.А. Информационное взаимодействие природных и социальных систем: Монография. – Х., 2005. – 428 с.

6. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник. Укладачі: В.М. Піча, Ю.В. Піча, н.М. Хома та ін. – К., 2002. – 480 с.

7. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: Навч. посібник. –Одеса, 2001. – 560 с.

8. Багров Н.В. Региональная геополитика устойчивого развития. – К., 2002. – 256 с.
9. Гродзинський М.Д. Стійкість геосистем до антропогенних навантажень. – К., 1995. – 233 с.
10. Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти. – Чернівці, 2003. – 392 с.
11. Капица С.П. Общая теория роста человечества. – М., 1999.
12. Хакен Г. Информация и самоорганизация. М., 1991.
13. Хакен Г. Синергетика: иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах: Пер. с англ. – М., 1985. – 423 с.
14. Шупер В.А. Влияние синергетики на географическое мировоззрение // Изв. АН, сер. географическая. – 2001, № 2, с. 115-121.

ОРИЄНТОВНІ ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Розвиток понятійно-термінологічного апарату соціальної географії, особливості його трансформування в сучасних умовах (на основі аналізу словника Е. Алаева та статей періодичних видань та сучасних наукових праць).
2. Робота Джонстона Р.Дж. «География и географы» з точки зору історії розвитку соціальної географії.
3. Розвиток соціальної географії на пострадянському просторі (роботи О. Алексеєва, О. Ткаченка, П. Бакланова та ін.) та в Україні (структура соціальної географії та місце її в системі географічних наук за різними авторами).
4. С. Рудницький як основоположник соціальної географії України, аналіз його праць і життєдіяльності.
5. Аналіз праць Гумільова Л.М. «Ритмы Евразии: эпохи и цивилизации», «Етногенез и биосфера Земли» та ін. та їх значення для розвитку соціальної географії.
6. Аналіз роботи Мальтуса Т.Р. «Дослідження закону народонаселення».
7. Аналіз роботи Печчеї А. «Человеческие качества» для розвитку теорії соціальної географії.
8. Аналіз роботи Голда Дж. «Психология и география: Основы поведенческой географии» та її значення для розвитку теорії сучасної соціальної географії.
9. Аналіз роботи Мересте У.І. та Ниммік С.Я. «Современная география: вопросы теории» та її значення для розвитку сучасної соціальної географії.
10. Методи соціально-географічних досліджень (на конкретних прикладах стосовно досліджень локального та регіонального характеру).
11. Робота Геттнера А. «География. Ее история, сущность и методъ». Роботи К. Ріхтера, а також українських вчених О. Топчієва, В. Бокова про особ-

ливості дослідження «простору-часу» в географії. Дати аналіз зазначеним дослідженням.

12. Менталітет соціуму як філософська категорія та об'єкт дослідження соціальної географії. Географічні особливості формування менталітету українського соціуму.

13. Аналіз робіт Перцика Є. «География городов (геоурбанистика)», Капіци С. «Общая теория роста человечества» та Колосова В. і Дені Еккерта «Крупные города и вызовы глобализации».

ПИТАННЯ ДО ЕКЗАМЕНУ (ПІДСУМКОВОГО МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ)

1. Предмет та об'єкт соціальної географії. Необхідність розширення предметно-об'єктної області сучасної соціальної географії. Навести конкретні приклади об'єкта та предмета дослідження соціальної географії.

2. Соціальна географія як наука. Пояснити суперечливі погляди на сутність соціальної географії.

3. Соціальна географія серед інших суспільних та природничих наук. Пояснити відмінності між соціальною географією та соціологією, суспільною географією, демографією та іншими науками, які вивчають суспільство та природу.

4. Зв'язок соціальної географії з соціологією. Розкрити специфічні риси поняття «соціальне», яке відношення воно має до предмета дослідження соціальної географії.

5. Завдання соціальної географії в сучасних ринкових умовах та умовах глобалізації (перерахувати та обґрунтувати їх).

6. Причини виникнення та фактори розвитку соціальної географії.

7. Особливості становлення та розвитку соціальної географії.

8. Виникнення та розвиток соціальної географії в Україні.

9. Розвиток соціальної географії в колишньому СРСР.

10. Основні напрямки розвитку соціальної географії в Україні.

11. Роль видатних українських вчених в розвитку соціальної географії в Україні.

12. Наукові напрямки та школи в соціології та їх зв'язок з соціальною географією.

13. Роль видатних закордонних вчених-соціологів в розвитку соціальної географії.

14. Основні напрямки розвитку сучасної західної соціальної географії.
15. Робота Джонстона Р.Дж. «География и географы» про розвиток англо-американської соціальної географії після 1945 року.
16. Основні наукові напрями в сучасній західній соціальній географії.
17. Охарактеризувати прикладне значення розвитку соціальної географії в світі.
18. Проблема дослідження «простору-часу». Витоки дослідження цієї проблеми. Її роль для соціально-географічних досліджень?
19. Робота Геттнера А. «География. Её история, сущность и методы». Роботи К. Ріхтера, а також українських вчених О. Топчієва, В. Бокова про особливості дослідження «простору-часу» в географії. Дати аналіз зазначеним дослідженням.
20. Поняття географічного простору, його властивості та параметри. Роботи В. Бокова, О. Топчієва та інших вчених.
21. Поняття соціального простору, його відмінності від географічного простору. Еволюція соціального простору, проблеми цього явища.
22. Дати визначення поняття про соціально-географічний простір, його витоки та особливості.
23. Проблема дослідження часу в географії. Поняття про соціальний час та його вивчення в соціальній географії (аргументувати свої погляди з цього приводу).
24. Територіальна організація суспільства як категорія соціальної географії. Схарактеризувати основні форми та особливості територіальної організації суспільства.
25. Поняття «менталітет» та його вивчення в соціальній географії. Просторові особливості менталітету. Теоретична модель формування менталітету соціуму.
26. Менталітет українського соціуму, його особливості, фактори формування та географічні аспекти. Схема формування менталітету українського соціуму.
27. Просторові зони та території людини з точки зору соціальної географії (навести конкретні приклади та аргументи).
28. Співвідношення понять «регіональна свідомість» та «регіональний менталітет». Дослідження зазначених категорій з точки зору соціальної географії.
29. Обґрунтувати поняття «функції науки». Роль функцій соціальної географії в її розвитку.

30. Обґрунтувати необхідність появи нових функцій соціальної географії. Дати визначення та обґрунтування таких функцій соціальної географії, як: теоретико-пізнавальна, прогностична. Навести конкретні приклади.

31. Дати визначення та обґрунтування таких функцій соціальної географії, як: інформаційна, соціального проектування і конструювання та управлінська. Навести конкретні приклади.

32. Обґрунтувати необхідність розширення предмету дослідження соціальної географії через аналіз нових глобальних процесів сучасної цивілізації (глобалізація та її прояви, як негативні, так і позитивні).

33. Обґрунтувати необхідність формування глобального інтегрального менталітету сучасної цивілізації та роль соціальної географії в цих дослідженнях.

34. Розкрити поняття «система ноосферної орієнтації сучасного соціуму». Роль соціальної географії в дослідженні зазначеного феномену.

35. Обґрунтувати завдання менталітетотворюючої та ноосферно-світоглядної функцій соціальної географії.

36. Висловити свою думку щодо подальшого розвитку функцій соціальної географії (навести конкретні приклади).

37. Дати визначення понять: «методологія», «методи», «принципи» досліджень.

38. Основні методологічні принципи соціальної географії, їх роль в соціально-географічних дослідженнях?

39. Охарактеризувати основні соціологічні підходи до вивчення соціально-географічних явищ та процесів (аргументувати відповідь).

40. Основні види та типи соціально-географічних досліджень, їх особливості та відмінності.

41. Соціально-географічний факт як основа і початкова ланка соціально-географічних досліджень (навести приклади).

42. Програма соціально-географічного дослідження, її функції та проблеми. Стратегічний план дослідження. Загальні вимоги до програми соціально-географічного дослідження.

43. Методи інформаційного забезпечення соціально-географічних досліджень та їх структура.

44. Об'єкт та предмет соціально-географічного дослідження (навести конкретні приклади).

45. Гіпотези соціально-географічного дослідження, їх типи.

46. Проаналізувати склад методів інформаційного забезпечення соціально-географічних досліджень.

47. Дати визначення понять наступних методів: «спостереження», «опитування», «експеримент».
48. Дати характеристику методів аналізу соціально-географічної документації з метою подальшого проведення соціально-географічного дослідження.
49. Статистичний метод та його застосування в соціально-географічних дослідженнях.
50. Математичний метод в соціально-географічних дослідженнях, його особливості та переваги.
51. Особливості застосування методу моделювання в соціально-географічних дослідженнях.
52. Метод системного аналізу та його застосування в соціальній географії.
53. Додаткові методи аналізу емпіричних даних соціально-географічних досліджень: районування, метод парадигм, картографічний метод, історичний та порівняльний методи.
54. Демографічні особливості соціуму як об'єкта вивчення соціальної географії (основні терміни та поняття: народонаселення, його динаміка, відтворення населення, склад та вікова структура населення, статевий склад, сімейний склад тощо).
55. Євгеніка та євгенічні рухи, витоки понять та їх роль в соціально-географічних дослідженнях.
56. Основні теорії та концепції народонаселення.
57. Основні проблеми зростання народонаселення світу та його наслідки з точки зору соціальної географії.
58. Загальна характеристика демографічної ситуації в Україні (чисельність населення та його структура, проблеми тривалості життя та природного приросту населення тощо).
59. Особливості соціально-демографічної політики в Україні.
60. Методи дослідження соціально-географічного процесу в Україні.
61. Соціальні негаразди.
62. Соціальна безпека.
63. Сучасні напрями соціальної географії.
64. Соціальна сфера регіону.
65. Проблемні аспекти розвитку соціальної географії як науки.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ КУРСОВОЇ РОБОТИ З КУРСУ «ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ»

Структура курсової роботи

Робота обов'язково повинна містити в собі:

- титульний аркуш – див. додаток 1;
- зміст – див. додаток 2;
- вступ;
- основну частину (2-4 розділи);
- висновки;
- список використаних джерел;
- додатки.

Зміст подають на початку роботи з найменуваннями та номерами початкових сторінок усіх розділів і підрозділів, зокрема вступу, висновків, списку літератури, додатків та ін.

Вступ. (Орієнтовний обсяг вступу – 2 сторінки.) Вступ складається в такій послідовності. *Актуальність теми*, (коротко характеризується сучасний стан проблеми, її значення для науки і практики, розкривається теоретична, практична актуальність теми. Коротко вказується, які аспекти проблеми і ким розроблялися; обґрунтовується вибір теми, актуальність і доцільність роботи для розвитку відповідної галузі науки чи виробництва, особливо на користь України, регіону тощо. *Мета, завдання об'єкт та предмет дослідження.* Формулюють мету роботи і завдання, які потрібно вирішити для її досягнення. Мета роботи звичайно тісно переплітається з назвою роботи і повинна чітко вказувати, що саме розв'язується в роботі. Завдання, як правило, відповідають основним розділам роботи. *Методи дослідження.* Подають перелік використаних методів дослідження для досягнення поставленої мети. Перераховувати їх треба не відірвано від змісту роботи, а стисло та змістовно визначаючи, що саме досліджувалось тим чи іншим методом. Це дасть змогу пересвідчитися в логічності та прийнятності вибору саме даних методів. *Наукове або практичне значення отриманих результатів.* У роботі, котра має теоретичне значення, подають відомості про наукове використання результатів досліджень або рекомендації щодо їх використання, а в роботі з прикладним значенням — висвітлюють результати практичного застосування отриманих результатів або рекомендації щодо їх використання. *Структура роботи.* Наводиться за таким зразком: «Робота викладена на ... сторінках і складається з вступу, ... розділів, висновків, списку використаних джерел (... найменувань), додатків». Іноді у вступі також вказуються матеріали, викори-

стані в роботі, відмічається співвідношення використаних і власних (експериментальних і експериментальних) даних.

Основна частина містить у собі виклад змісту роботи, обговорення наукової проблеми. Основна частина роботи складається з розділів, підрозділів. Кожен розділ починають із нової сторінки. Наприкінці кожного розділу коротко (1-2 абзаци) формулюють висновки із лаконічним викладом наведених у розділі результатів. *Кожен із розділів курсової роботи повинен пов'язуватися із загальним замислом дослідження, що виявляється у чіткій рубрикації основних розділів, їх логічній взаємодії один із одним.*

Акцентуємо, що в наукових дослідженнях географів незалежно від завдань дослідження повинна бути присутня одна важлива особливість – *аналіз просторових (територіальних) закономірностей* природних чи соціально-економічних компонентів чи явищ. Маємо на увазі аналіз територіальної диференціації, розробку схем районування, регіоналізацію компонентів. Ця особливість набуває особливого значення при складанні загальних природничо-соціально-економічних характеристик території. У роботі недоцільно представляти зведені покомпонентні характеристики природи, економіки без їх комплексної характеристики, регіоналізації, прив'язки до території.

У розділах основної частини подають:

– огляд літературних джерел із групуванням ідей та підходів за різними напрямками: літературний огляд не тільки окреслює проблему, але і підводить до обґрунтування даної теми, формує дослідницьку концепцію, розкриває наукову позицію автора і вибір напрямків досліджень;

– експериментальну частину і методику досліджень;

– проведені теоретичні і (або) експериментальні дослідження;

– аналіз і узагальнення результатів досліджень.

Виклад матеріалу підпорядковують одній провідній ідеї, чітко визначеній автором.

Висновки містять загальні висновки по виконанню поставлених завдань. Вони формулюються чітко, конкретно, лаконічно і містять, насамперед, результати власних досліджень. Зазвичай, кількість висновків співпадає з кількістю завдань. Обсяг висновків 1-2 сторінки.

Список використаних джерел повинен містити в собі роботи, на які є посилання в дослідженні, перелік наукових та навчально-методичних праць з даної проблематики. Список літератури складають у *алфавітній послідовності*. Посилання в тексті роботи на джерела роблять згідно з їх переліком у квадратних дужках, наприклад, ... у працях [1-7].... Для написання курсової роботи рекомендується використовувати літературу географічного та соціо-

логічного спрямування, періодичні та статистичні видання, Інтернет-ресурси тощо (див. додаток 3).

Додатки. У додатки до випускної роботи виносять методичні вказівки, матеріали спостережень, розрахункові таблиці, робочі креслення та інші допоміжні матеріали. Додатки вміщуються в порядку розташування посилань.

Загальні вимоги до оформлення курсової роботи

Роботу друкують за допомогою комп'ютерів з використанням шрифтів текстового редактора World розміру 14 з полуторним міжрядковим інтервалом. Текст роботи друкують, залишаючи поля таких розмірів: лівий — не менше 2,5 см, правий — 1,5 см, верхній — 2 см, нижній — 2 см.

Текст основної частини роботи поділяють на розділи, підрозділи.

Заголовки структурних частин роботи ЗМІСТ, РОЗДІЛ, ВИСНОВКИ, СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ, ДОДАТКИ друкують великими літерами симетрично до тексту. Заголовки підрозділів — маленькими літерами (крім першої великої) з абзацного відступу. Крапку в кінці заголовка не ставлять. Якщо заголовок складається з двох або більше речень, їх розділяють крапкою.

Кожну структурну частину роботи (за виключенням підрозділів) починають з нової сторінки.

Нумерацію сторінок, розділів, підрозділів, пунктів, підпунктів, рисунків, таблиць, формул подають арабськими цифрами без знака №..

Першою сторінкою роботи є титульний аркуш, який включають до загальної нумерації сторінок роботи, не проставляючи його номера. Наступні сторінки нумерують у правому верхньому куті сторінки без крапки в кінці.

Такі частини роботи, як зміст, вступ, висновки, список використаних джерел не мають порядкового номера. Звертаємо увагу на те, що всі аркуші, на яких розміщені згадані структурні частини роботи, нумерують звичайним чином. Не нумерують лише їх заголовки, тобто не можна друкувати: 1. ВСТУП або 6. ВИСНОВКИ. Номер розділу ставлять після слова РОЗДІЛ, на тому ж рядку друкують заголовок розділу.

Підрозділи нумерують у межах кожного розділу. В кінці номера підрозділу повинна стояти крапка, наприклад: 2.3. (третій підрозділ другого розділу). Потім у тому ж рядку йде заголовок підрозділу.

Ілюстрації (фотографії, креслення, схеми, графіки, карти) і таблиці слід подавати в роботі безпосередньо після тексту, де вони згадані вперше, або на наступній сторінці. Ілюстрації і таблиці, розміщені на окремих сторінках роботи, включають до загальної нумерації сторінок.

Ілюстрації позначають словом Рис. і нумерують послідовно в межах розділу, за винятком ілюстрацій, поданих у додатках. Номер ілюстрації складається з номера розділу і порядкового номера ілюстрації, між якими ставиться крапка. Наприклад: Рис. 1.2 (другий рисунок першого розділу). Номер ілюстрації, її назва і пояснювальні підписи розміщують послідовно під ілюстрацією, рівняння від центру, одинарний інтервал. Якщо в роботі подано одну ілюстрацію, то її нумерують за загальними правилами (див. додаток 4).

Таблиці нумерують послідовно (за винятком таблиць, поданих у додатках) у межах розділу. У правому верхньому куті над відповідним заголовком таблиці розміщують напис Таблиця із зазначенням її номера. Номер таблиці складається з номера розділу і порядкового номера таблиці, між якими ставиться крапка, наприклад: «Таблиця 1.2 (друга таблиця першого розділу). Назва таблиці – зверху, рівняння від центру (див. додаток 4).

Правила оформлення додатків. Після списку літератури на чистому аркуші великими літерами по середині слово «ДОДАТКИ». Додатки оформлюють як продовження роботи на наступних її сторінках, розміщуючи їх у порядку появи посилань у тексті роботи. Якщо додатки оформлюють як продовження роботи, кожен із них починають з нової сторінки, їм дають заголовки, надруковані угорі малими літерами з першої великої симетрично стосовно тексту сторінки. По середині рядка над заголовком малими літерами з першої великої друкується слово Додаток і велика літера, що позначає додаток. Додатки слід позначати послідовно великими літерами української абетки, наприклад, додаток А, додаток Б і т.д. Єдиний додаток позначається як додаток А.

ВИМОГИ ДО ОЦІНЮВАННЯ КУРСОВОЇ РОБОТИ

<i>№</i>	<i>Параметри</i>	<i>Максимум балів</i>	<i>Отримані бали</i>
1	Вступ	(макс. 10)	
	Актуальність теми дослідження, ступінь розробки проблеми	2	
	Визначення мети	1	
	Постановка завдань дослідження	2	
	Визначення об'єкта та предмета дослідження	1	
	Методи дослідження	2	
	Інформаційна база дослідження	1	
	Короткий опис структури роботи	1	

2	Перша частина роботи, присвячена теоретичному аналізу теми дослідження	(макс. 18)	
	Понятійні особливості	5	
	Структури, класифікації, кількісні показники	5	
	Аналіз різних точок зору вчених по предмету дослідження у монографіях, підручниках, періодичних виданнях	8	
3	Друга частина роботи, присвячена аналізу, характеристикі соціально-географічного процесу	(макс. 20)	
	Часовий аналіз, кількісні та якісні показники	6	
	Територіальний аналіз	6	
	Проблеми і перспективи розвитку	8	
4	Практичне (авторське) значення проведеного дослідження	10	
5	Графічний матеріал, який демонструє результати дослідження	10	
6	Висновки (відповідність поставленим завданням)	7	
7	Технічне оформлення	5	
8	Відношення студента до написання курсової роботи	5	
9	Захист курсової роботи	15	
ЗАГАЛЬНА СУМА БАЛІВ		100	

ОРІЄНТОВНІ ТЕМИ КУРСОВИХ РОБІТ

1. Об'єктно-предметна область соціальної географії.
2. Соціальна географія як наука: проблеми і перспективи розвитку.
3. Теоретичні аспекти розвитку соціальної географії.
4. Соціально-географічний простір та час як предмет дослідження соціальної географії.
5. Методологічні принципи соціально-географічних досліджень.
6. Соціальні негаразди як предмет дослідження соціальної географії.
7. Якість життя населення.
8. Теорії та концепції народонаселення: витоки, розвиток реалії.
9. Соціально-демографічна політика як складова соціально-демографічного розвитку.
10. Демографічний розвиток в регіональному соціально-економічному вимірі.

11. Природне відтворення населення як формуюча складова демографічної ситуації регіону.
12. Розселення населення в соціальному вимірі.
13. Соціально-географічні аспекти урбанізації.
14. Просторові особливості менталітету соціуму.
15. Територіальна організація суспільства як категорія соціальної географії.
16. Теорія соціального поля в соціальній географії.
17. Особливості удосконалення понятійно-термінологічного апарату соціальної географії у 21 столітті.
18. Напрямки перспективного розвитку географії культури.
19. Поступ сакральної географії у 21 столітті.
20. Диверсифікація соціальної сфери регіону як шлях до збагачення структури регіональної соціальної географії.
21. Гіпотези соціально-географічного дослідження: їх класифікація та структура.
22. Створення і розроблення нових концепцій і теорій у соціальній географії на початку 21 століття.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ ТА ПОНЯТЬ З КУРСУ

Адміністративний центр – це поселення, яке має функції адміністративного управління стосовно всієї території.

Адміністративні території – території, які визначаються внутрішнім територіально-адміністративним устроєм держави.

Вибіркова сукупність – це частина генеральної сукупності, результати емпіричного дослідження якої щодо закону і параметрів розподілу за цими характеристиками поширюються на всю генеральну сукупність.

Вибірковий метод – це метод вибіркового обстеження, який дає змогу зробити висновки про характер розподілу ознак генеральної сукупності, що вивчаються, на основі розгляду деякої її частини, яку називають вибірковою сукупністю або вибіркою.

Відтворення населення – це процес збереження в часі і просторі конкретної історичної міри даного населення, його кількісного та якісного складу.

Вікова структура населення – це розподіл населення за віковими групами і віковими контингентами з метою вивчення демографічних і соціальних процесів.

Генеральна сукупність – це сукупність індивідів, для якої потрібно встановити закон розподілу випадкової величини і його параметри за однією або декількома характеристиками.

Демографічна місткість території – це максимальна кількість жителів району, яка може бути розселеною в його межах за умови забезпечення найважливіших повсякденних потреб населення за рахунок ресурсів даної території із урахуванням збереження екологічної рівноваги.

Державна територія – така територія, яка знаходиться під суверенітетом певної держави, тобто належить певній державі яка здійснює в її межах своє територіальне верховенство.

Дискретизація суспільства – це розчленування його в просторі, що є результатом «прикріпленості» людей до різних територіальних форм, які утворюються в процесі суспільної організації в «просторі-часі».

Експеримент – це спосіб отримання інформації про кількісну і якісну зміну показників діяльності і поведінки об'єкта в результаті впливу на нього деяких керованих і контрольованих факторів.

Контент-аналіз – це метод кількісно-якісного вивчення (аналізу) змісту документів з метою виявлення або виміру соціальних фактів і тенденцій, які відбиті цілими документами.

Контрольовані території – просторово-часові осередки, в межах яких предмети і події перебувають під контролем даного індивіда або групи.

Конурбація – міська агломерація поліцентричного типу, тобто та, ядром якої є кілька більш або менш однакових за розмірами і значущістю міст.

Мегалополіс – найкрупніша форма розселення, яка утворилася в результаті зростання великого числа сусідніх міських агломерацій.

Мережа поселень – це група населених місць, яка має деякий ступінь впорядкованості та цілісності їх розміщення на певній території.

Метод опитування – це метод отримання первинної інформації, який передбачає звертання із запитаннями до певної групи людей.

Метод спостереження – метод отримання первинної інформації, який ґрунтується на візуальному і слуховому сприйнятті процесів і явищ, що належить до об'єкта, який вивчається.

Механічний рух населення – це різні види територіального переміщення населення.

Міграційна місткість території – це кількість мігрантів, яких може прийняти місто залежно від кількості вільних робочих місць, житлового фонду та інших елементів соціальної інфраструктури.

Міграційний потенціал – це максимальний при даних соціально-економічних умовах обсяг відтоку населення із села, тобто потенційна міграція, яка не призведе до деградації села.

Міграція населення – це переміщення людей (мігрантів) через кордони тих чи інших територій з переміною місця проживання назавжди або на більш чи менш тривалий період.

Міжнародна територія – це простір, на який не поширюється суверенітет будь-якої території.

Місто – це населений пункт з певною чисельністю населення, що виконує промислові, організаційно-господарські, управлінські, культурні, транспортні та інші функції, переважна більшість жителів якого зайнята поза сільським господарством.

Міська агломерація – це група найбільш територіально наближених населених місць, які характеризуються функціональною цілісністю, відносно розвинутими міжселищними зв'язками інтегративного характеру.

Народжуваність населення – це процес дітонародження в сукупності людей, які складають покоління або сукупність поколінь – населенні.

Населений пункт – це концентрація в певному місці людей, житлових будинків, виробничих споруд, об'єктів сфери обслуговування і територія з антропогенними і природними ландшафтами.

Об'єкт дослідження соціальної географії – суспільство в територіальному вимірі й соціальний простір.

Поселенські спільноти – це сукупність людей, які мають загальне постійне місце проживання, залежать один від одного у повсякденному житті та здійснюють багато різноманітних видів діяльності для задоволення своїх економічних і соціально-культурних потреб.

Предмет дослідження соціальної географії – це територіальний аспект соціального розвитку в конкретних суспільно-історичних умовах, відмінності в темпах і пропорціях відтворення територіальних соціальних структур.

Прикладні соціально-географічні дослідження – це дослідження, орієнтовані на практичне вирішення соціально-географічних проблем, пов'язаних з регулюванням певних соціальних процесів, прогнозуванням, плануванням і управлінням в чітко окреслених сферах суспільного життя.

Природний рух населення – зміна чисельності та складу населення в результаті народжуваності та смертності без урахування механічного переміщення.

Простір – це форма буття матерії, яка характеризує її протяжність, структурність, співіснування і взаємодію елементів у всіх матеріальних системах.

Регіональна організація території – це раціональне просторове поєднання функціонально-територіальних елементів (виробництва, розселення, природокористування), які об'єднуються структурами управління з метою створення і підтримання повноцінного середовища проживання людини.

Регіональна свідомість – це система поглядів і уявлень, безпосередньо пов'язаних з проживанням на певних територіях.

Регіональна цілісність – це рівень інтегрованості, самодостатності, автономності геосистем, які характеризуються складною внутрішньою структурою, і протиставленість їх оточенню, пов'язаному з внутрішньою активністю.

Рівень народжуваності (фертильності) – це число дітей, яких жінка народжує протягом усього свого життя.

Розселення – це розміщення населення на території і форми його територіальної організації у вигляді системи населених місць з їх взаємовідносинами.

Рурбанізація – це процес поширення міських форм і умов життя на сільську місцевість.

Система поселень – це цілеспрямовано сформована група міських і сільських населених місць різних величин і народногосподарського профілю, які об'єднані розвинутими територіально-виробничими, інформаційно-діловими та іншими зв'язками, загальною інженерно-транспортною і комунікаційною інфраструктурою, єдиною мережею громадських центрів і місць дозвілля населення.

Сільське розселення – це форма територіальної організації життя населення на позаміській території у вигляді сукупності сіл, населених місць різних типів, призначених для постійного або тимчасового проживання.

Слабоорганізовані простори – це порівняно рідко заселені й забудовані території, слабо покриті мережею комунікацій.

Смертність населення – це процес вимирання покоління.

Соціальна географія – це наука про загальні і специфічні закони і закономірності територіальної організації суспільства і соціального простору, механізм дії і форми прояву їх у територіальних системах, які функціонують у просторово-часовому географічному просторі.

Соціальна географія – це наука, що утворилася в результаті інтеграції соціології і географії, та вивчає закономірності розміщення і територіальної організації соціальних структур у конкретних суспільно-історичних умовах.

Соціальна дистанція – це не «віддаль» в її фізичному розумінні, а ступінь близькості індивідів, груп, інших спільностей, «щільність» їх зв'язків.

Соціальна сфера – відносно самостійна сфера життєдіяльності суспільства, яка охоплює відносини між соціальними спільностями, всередині цих спільностей, між окремими особами, які займають різне положення в суспільстві й беруть неоднакову участь в його соціальному житті.

Соціальний простір – це соціально освоєна частина природного простору як середовища проживання людей, просторово-територіальний аспект життєдіяльності суспільства і предметного світу людини, характеристика соціальної структури суспільства з погляду «розміщення» соціальних груп, про шарків, «простору» (умов, можливостей) їх розвитку.

Соціальний час – це специфічна характеристика часу, в якому існує і розвивається суспільство, соціальні спільноти, індивіди.

Соціально-географічний простір – це простір суспільства в сукупності з усіма сферами географічного середовища.

Столиця – це поселення, яке є головним містом держави або аналогічного утворення (наприклад автономії).

Суспільні системи – це просторово-часові частини антропосфери, в яких взаємопов'язано і взаємообумовлено поєднуються всі форми життєдіяльності суспільства.

Територіальні інтереси – це уявлення про територію відносно цілей і способів їх соціально-економічного розвитку.

Території із змішаним режимом – це території, які хоча і не входять до складу державних територій, проте певні держави мають на них суверенні права.

Території із перехідним режимом – території, що належать до сфери міжнародного права.

Тривалість життя – це інтервал між народженням і смертю, дорівнює віку смерті.

Урбанізація – це процес підвищення ролі міст у розвитку суспільства.

Час – форма буття матерії, яка виражає тривалість її існування, послідовність переміни станів у зміні й розвитку всіх матеріальних систем.

Шлюбність – це процес утворення шлюбних (подружніх) пар в населенні, який включає вступ у перший і повторний шлюби.

Якість населення – сукупність властивостей народонаселення, що характеризують його відтворення в системі соціальних і природних відносин.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Базова

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М., 1983. – 350 с.
2. Олійник Я. Б., Степаненко А.В. Вступ до соціальної географії: Навч. посіб. – К., 2000 – 204 с.
3. Голиков А.П., Олійник Я. Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної та соціальної географії. – К., 1997. – 320 с.
4. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціальні та галузеві соціологічні теорії. – К., 1999. – 343 с.
5. Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії. – К., 1998. – 416 с.
6. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії. – К., 1994. – 156 с.
7. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії. – К., 1996.
8. Геттнер А. География. Ее история, сущность и методы. – Л.-М., 1930. – 416 с.
9. Гладкевич Г.И. Введение в экономическую и социальную географию. М. – Смоленск, 1997. – 112 с.
10. Голд Дж. Психология и география: Основы поведенческой географии. Пер. с англ. – М., 1990. – 304 с.
11. Голиков А.П., Черванев И.Г. Математические методы в географии. – Х., 1996.
12. Голубчик М.М., Евдокимов С.П., Максимов Г.Н. История географии. – Смоленск, 1998. – 224 с.
13. Мересте У.И., Ныммик С.Я. Современная география: вопросы теории. – М., 1984. – 296 с.
14. Немец Л.Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины). – Х., 2003. – 383 с.
15. Саушкин Ю.Г. Аспекты советской социальной географии // Вопросы географии. – 1980, сб. 115.
16. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник. Укладачі: В.М. Піча, Ю.В. Піча, н.М. Хома та ін. – К., 2002. – 480 с.
17. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: Навч. посібник. – Одеса, 2001. – 560 с.
18. Україна у цифрах у 2000 (2001, 2002, 2003 рр.). Статистичний довідник // Держкомстат України. За ред. О.Г. Осауленка. – К., 2000 (2001, 2002, 2003).
19. Шаблій О.І. Математичні методи в соціально-економічній географії: Навч. видання. – Львів, 1994. – 304 с.
20. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії. – Львів, 2003. – 444 с.
21. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів, 2001. – 744 с.
22. Шевчук Л.Т. Соціальна географія: навчальний посібник / Шевчук Л.Т. – К.: Знання, 2007. – 349 с.

Допоміжна

1. Арманд А.Д. Самоорганизация и саморегулирование географических систем. – М., 1988. – 264 с.

2. Бабурин В.Л., Мазуров Ю.Л. Географические основы управления: Курс лекций по экономической и политической географии. Учеб. пособие. – М., 2000.
3. Багров Н.В. Региональная геополитика устойчивого развития. – К., 2002. – 256 с.
4. Гродзинський М.Д. Стійкість геосистем до антропогенних навантажень. – К., 1995. – 233 с.
5. Гумилев Л.Н. Ритмы Евразии: эпохи и цивилизации. – М., 1993.
6. Гумилев Л.Н. Етногенез и биосфера Земли. – Л., 1990.
7. Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти. – Чернівці, 2003. – 392 с.
8. Джеймс П., Мартин Дж. Все возможные миры. История географических идей. – М., 1988. – 672 с.
9. Джонстон Р.Дж. География и географы: Очерк развития англо-американской социальной географии после 1945 г.: Пер. с англ. / Под ред. Э.Б. Алаева. – М., 1987. – 368 с.
10. Дзенис З. Е. Методология и методика социально-экономико-географических исследований. – Рига, 1980. – 262 с.
11. Добров Г.М. Наука о науке / Отв. ред. Н.В. Новиков. – К., 1989. – 304 с.
12. Заставний Ф.Д. Українські етнічні землі. – Львів, 1993.
13. Капица С.П. Общая теория роста человечества. – М., 1999.
14. Максаковський В.П. Географическая культура. – М., 1998.
15. Малашенков В.Ю. История географических идей в свете теории парадигм / Изв. РГО. – 1993, Т. 125, Вып. 5, с. 48-56.
16. Новое мышление в географии. Сб науч. трудов / Под общ. ред. В.М. Котлякова. – М., 1991. – 277с.
17. Перцик Е.Н. География городов (геоурбанистика). – М., 1991. – 319 с.
18. Печчеи А. Человеческие качества: Пер. с англ. – М., 1985.
19. Рудницький С. Нинішня географія. – Львів, 1905.
20. Саушкин Ю.Г. Географическая наука в прошлом, настоящем и будущем. – М., 1980. – 262 с.
22. Стеченко Д.М. Управління регіональним розвитком. – К., 2000. – 223 с.
23. Хаггет П. География: синтез современных знаний. – М., 1986.
24. Хакен Г. Информация и самоорганизация. – М., 1991.
25. Хакен Г. Синергетика: иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах: Пер. с англ. – М., 1985. – 423 с.
26. Харвей Д. Научное объяснение в географии. – М., 1974. – 504 с.
27. Шупер В.А. Влияние синергетики на географическое мировоззрение // Изв. АН, сер. географическая. – 2001, № 2, с. 115-121.
28. Щокін Г.В. Концепція соціального розвитку: висновки для України: Наукове видання. – К., 2002. – 72 с.
29. Крупные города и вызовы глобализации. / Под ред. В.А. Колосова и Д. Эккерта. – Смоленск, 2003. – 280 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Зразок оформлення титульної сторінки курсової роботи

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Геолого-географічний факультет
Кафедра соціально-економічної географії і регіонаознавства

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК НАСЕЛЕННЯ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Курсова робота з дисципліни «Основи соціальної географії»

Виконала: І.В. Варвинська
студентка 3 курсу
денного відділення

Керівник:
к.геогр.н, доцент Ю.Ю. Заволока

Харків – 2012

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ МІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ	5
1.1. Сутність поняття «міграція населення»	5
1.2. Трудова міграція як соціально-економічна категорія	8
1.3. Методи дослідження трудової міграції	11
Розділ 2. ЗОВНІШНІ ТРУДОВІ МІГРАЦІЇ УКРАЇНИ	15
2.1. Історичний огляд міграційних процесів в Україні	15
2.2. Суспільно-географічні особливості зовнішньої трудової міграції України	19
Розділ 3. ТЕРИТОРІАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ПРОЦЕСІВ ЗОВНІШНЬОЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ УКРАЇНИ	23
3.1. Особливості територіальної диференціації зовнішньої трудової міграції України	23
3.2. Причини та наслідки зовнішньої трудової міграції	26
3.3. Напрями удосконалення міграційної політики України для регулювання зовнішньої трудової міграції	29
ВИСНОВКИ	30
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	31
ДОДАТКИ	32

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Олійник Я.Б. Вступ до соціальної географії: навчальний посібник / Олійник Я.Б., Степаненко А.В. – К.: Знання, 2000. – 204 с.
2. Слюсар Л.І. Сім'я в сучасній Україні: інституційна криза чи постіндустріальна трансформація / Слюсар Л.І. – Київ: Демографія та соціальна економіка. – 2007. – с. 28–39 (Препринт / Демографія та соціальна економіка; 2007-1)
3. Харківська область у 2007 році: статистичний щорічник / Головне управління статистики у Харківській області/ за ред. М.Л. Чмихала. – Харків. – 2008. – 588 с.
4. Шевчук Л.Т. Соціальна географія: навчальний посібник / Шевчук Л.Т. – К.: Знання, 2007. – 349 с.
5. Офіційний сайт Державної служби статистики України. – Режим доступу: [http:// www.ukrstat.gov.ua](http://www.ukrstat.gov.ua)

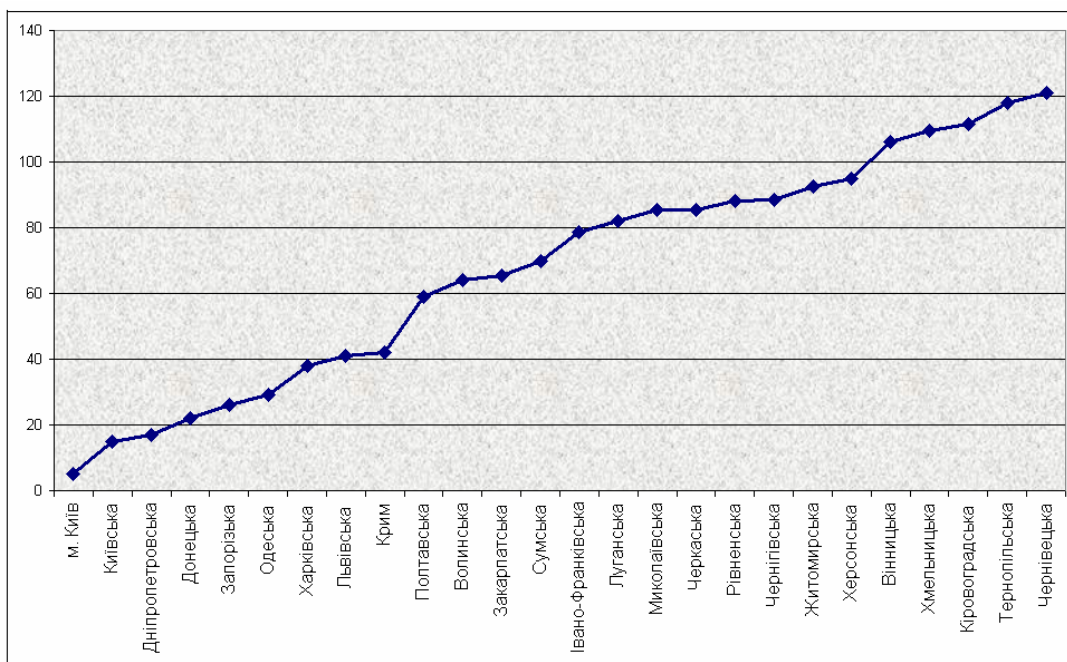

Рис. 1.2. Графік Парето для областей України за показником інвестиційної діяльності регіонів України (побудовано автором за даними [33, 44])

Рис. 2.3. Частка прямих іноземних інвестицій від загально обсягу ПІІ в економіку України за період 2000–2007 рр., % (побудовано автором за даними [44])

Додаток 5

Зразок оформлення таблиць в курсовій роботі

Таблиця 2.1

Етапи розвитку міграцій населення [12]

Період розвитку суспільства	Етап розвитку міграції	Характеристика міграційних рухів
Доіндустріальний (початковий) період	Перший етап	Міграційні рухи обмежені. Незначні переміщення людей на невеликі відстані
Початок «демографічного вибуху»	Другий етап	Міграція із села в місто. Колонізація нових земель. Збільшення переміщень на великі відстані (часто у формі еміграції). Загальне посилення міграції. Розвиток сезонних міграцій.
	Третій етап	...
...	...	...
...	...	...

Навчально-методичне видання

Немець Людмила Миколаївна
Заволока Юлія Юріївна

ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ:
навчально-методичний комплекс
для студентів бакалаврів географії

Підписано. до друку 04.09.2012. Формат 60×84/16.
Гарнітура Шкільна. Папір офсетний. Друк різнографічний.
Обл.-вид. арк.0,7. Ум.-друк. арк. 0,6. Наклад 50 прим.

Надруковано ФОП Грицак С.Ю., 61103, м. Харків, вул. Дерев'янка 7, к. 86
Свідоцтво про державну реєстрацію № 04058835Ф0040482 від 01.04.2000
Тел. (057) 343-75-62, e-mail: ekograf@i.ua